

زمانقانيا گشتي

فردينان دي سوڤور

وهرگيران: م. عهبدولهناف رهمهزان نهحمهد

زمانقانيا جوگرافي

پشکا ئيكي:

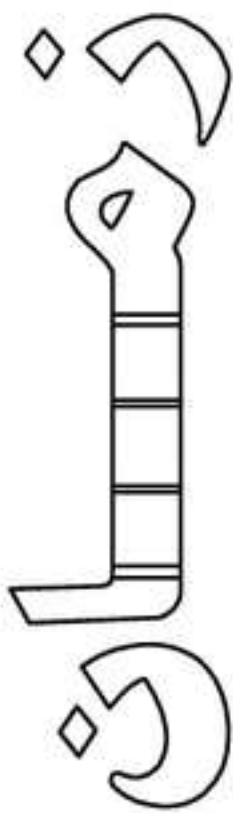
جياوازيا زمانان:

دقي پشكيدا دي هيئه سهر بابهتي پهيوهنديا "جهي" بدياردين زمانيقه، بقي چندي دي زمانقانيا نافخويي هيلين و هيئه سهر زمانقانيا دهرهكي.

دقهكولينين زمانيدا، ديارترين ديارده كو پيش چاڦ دكهقن جياوازيا زمانايه دگهل ههقدوو، يانكو نهو جياوازيين زماني كو دناقبهرا دوو زينگههيين جوگرافين جودا دا ههنه، ههمي جارا مروڦ ههستي برههندا (دهمي) يا جياوازيا دناقبهرا زمانادا ناكهت، لي جياوازيا "جهي" ب ساناهي دهيته پيش چاڦ و مروڦ ههستي پيي دكهت، نهف ههستيكرنه تني بو ڦهكولهريين زماني نيهه، بهلكي ههر كهسهكي بقيت ههستي ب وان

جياوازيين د ناقبهرا دوو زينگههيين جوگرافيدا ههنه دكهت و به تاييهتي زي دهمي مروڦ تيكهليي دگهل زينگههيين دي بين زماني دكهت و ههر نهڦ ههقبهركرنهيه وهدكهت مللهتيت جودا جودا ههست ب زماني خو بكن و وهل مروڦين سهرهتايي كرية وهكي ههر دابونهريت و كلتورهكا دي يانهتهوهيي بنيرنه زماني، بو نمونه دهربرينهكا وهكي

رووگهه

وهرزيه، پويهي ددهنه فهكونين ووهركيرائين مروڦايهتي و زانستي

ژماره 1 هافينا ۲۰۱۱

(-Idiom زاراڻ = زمان) د زمانيدا دروسته، چونكه رهنځه دانا هندك سالوختايه كو تايبه ته بچفاكه كې و د زمانې گريكيدا دهربرينا (Idioma) ب راما نا (دابو نهرېته كا تايبه ت) هاتييه، لې نه ډ بوچوونه، هرچنده بو زمانه كې بې گونجاوي ژې بيت، لې دهمې مروځ كوريتو و دويرتر دچيټ و زمانې دكته سالوختيڼ رهگهز و نه تنيكيڼ جياواز، هنگي دې توشي شاشيا بيت، چونكه زمانې ژې وه كې رهنگي پيست و شيوې جهستي مهروځان ته ماشا دكهن و نه ډه ژې شاشيه كا مهزنه د ډه كولينيڼ زانستيدا.

ژ لايه كې ديكه ډه، هر نه ته وه ديكه باوه رپه كا مكوم بهندي ياهه ي كو زمانې وان ژ هه مي ناليافه ژ زمانيني دي باشتو و بلندتره و هر كه سهك ب وي زمانې نه ناخقيت ب "به ربه رې و بياني" دهه ژميڼ، بو نمونه دهربرينا (barbaros) دگريكيدا براما نا كه سه كې (زمانپه ل) هاتييه و لديف واندا د زمانې لاتينيډا دهربرينا (balbus) ب هه مان راما نا هاتييه و (روسي) ژې دييژنه (نهلمانيا) (Nemts) كو براما نا (لال) دهيت.

ژبه ر هندي دييژين، جياوازيو جوگرافي د ناقبه را زمانان، نيكه م بابه ته كو زمانقاني هه ستيپيكره دناف هه مي بابه تيڼ دي بين زمانقانيډا و د قوناغيڼ ده ستيپيكي بين ډه كولينيڼ زمانقانيډا نه ف جياوازيو زمانا هاتييه ده ستنيشانكړن، هه تا كو زمانقانيڼ گريكي ژې گرنگي بڼي لايه ني دايه، بهلكو هندك زمانقان دوي باوه رپدانه كو زمانقانيڼ گريكي هيشتا هيرتر و كويرتر ډه كولينيڼ جياوازيو زمانان كرينه و گرنگيه كا زور بدياليتيڼ (هيليڼي) جياواز دايه و هنده كې دي ژې دوي باوه رپدانه كو نه گهري گرنگيدانه گريكيان بدياليتيڼ (هيليڼي) نه وه كو نه ډه كولينيڼ زمانيدا نه چووينه ده رډه ي توخيبي ولاتي خوه.

دهمې مروځ هه ست ب جياوازيو دوو زمانا دكته، ده ستيپيكي ډه كولينيڼ دلایه نيڼ وه كه هډيا وان دوو زمانا دكته و نه ډه ژې ب غه ريزه كا سروشتي لده ف ناخفتنه كه را هه يه، وه كې كو زور جارا ناخفتنه كرين گونده كې دياليتيڼ خوه ب دياليتيڼ و شيوه دياليتيڼ گونديڼ دهوروبه ري خوه هه ډبه ر دكهن و نه ډه كسيڼ شاره زايي دهه مي وان شيوه ناخفتن و زماناندا هه يه لايه نيڼ وه كه هډي د ناقبه را واندا ديڼن.

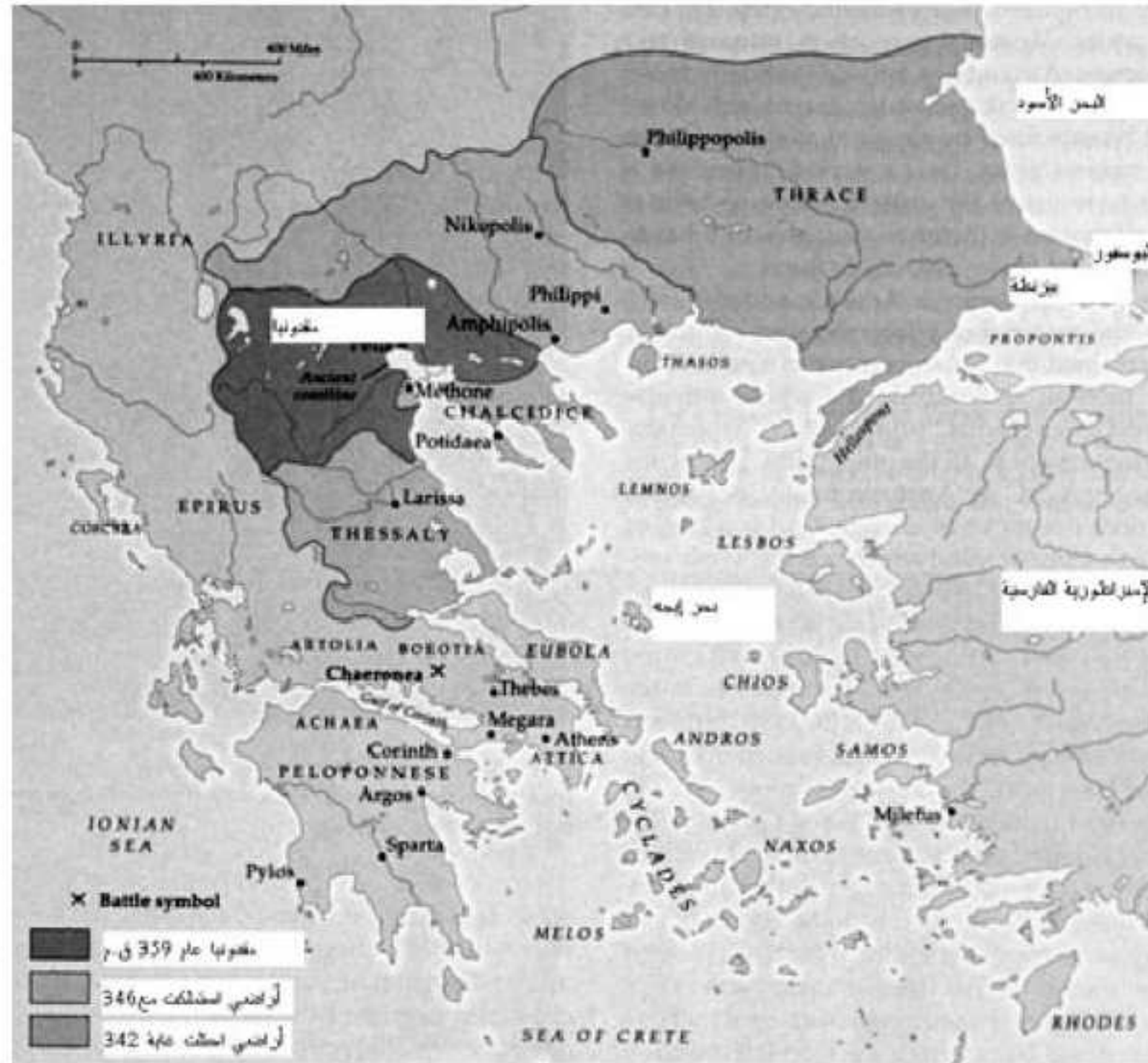
لې زمانقاني و بهنده ك نه گه ريڼ نه ديار، دهه كې دريژ بې دهنگبوويه و مفا ژ وان هه ستيپيكريني جياوازييڼ دناقبه را زماناندا نه كريه.

زمانقانيڼ گستي

روگه ه

هورزيه، پوهني ددنه له كوڼين و هه كيرانيڼ مروځايه ني و زانستې

ژماره 1 هافينا 2011

بۆ نمونه (گریکی) بیان گهلهك خالیڤ وه كههقی دوان په یقیڤن لاتینی كو دزمانی واندا هه بوون دگهل په یقیڤن زمانی خو هه سته پیکر بوون، لی نه شیاینه نه نجامه کی زمانقانی دوان به ره فکرنا بدهست بینن. هه ره تیبینی و هه سته پیکر نه کا پراکتیکی بو وه كهه قیا زمانی یاكو دناقبه را دوو زمانا یان زیده تر هه بیت، ناماژیه كه بو هندی كو نه و زمان هه می پیکقه دكه قنه چوارچوقا ئیک خیرانا زمانیدا و هه میا ئیک ژیده ره یا هه ی، و هه ره کومه کا زمانیین ژیک نریك خیرانه کا زمانی پیکدهینن و زمانقانی نوی چهند خیرانین زمانی لیدی ئیک ده ستنیشان کریه وه کی: (هندو ته ورپی، سامی، پانتو و... هتد^(۱))، نه گهر نه قان خیرانین زمانی هه قبه ره بکهین دی بینین كو هندهك ناماژه تیدا هه نه كو په یوه ندیین وه كهه قین به رفره ه و كه قنتر دناقبه را واندا یا هه ی. هه ره دق باریدا هندهك هه ول هه بووینه كو لایه نیین وه كهه ق د ناقبه را خیرانین (فینو - ئو کریك^(۲) و هندو - ته ورپی) ده ستنیشان بکهن، هه ره وسا دناقبه را (هندو - ته ورپی و سامی) وین دیترا، لی نه هه قبه ر کرنین وان ناسته نگین مه زن دریکیدا هه بوون. پیدقییه دیاردین كو بچاؤ تینه دیتن دگهل نه گهرین هه بوونا دیاردین زمانی تیکه لی هه ق دوو نه كهت، چونكه نیزیکی

زمانقانی گهستی

روگه ه

وه ره یسه، پوهی دده نه فه کوبین و وه رگیرانین مرقه قهتی و زانستی

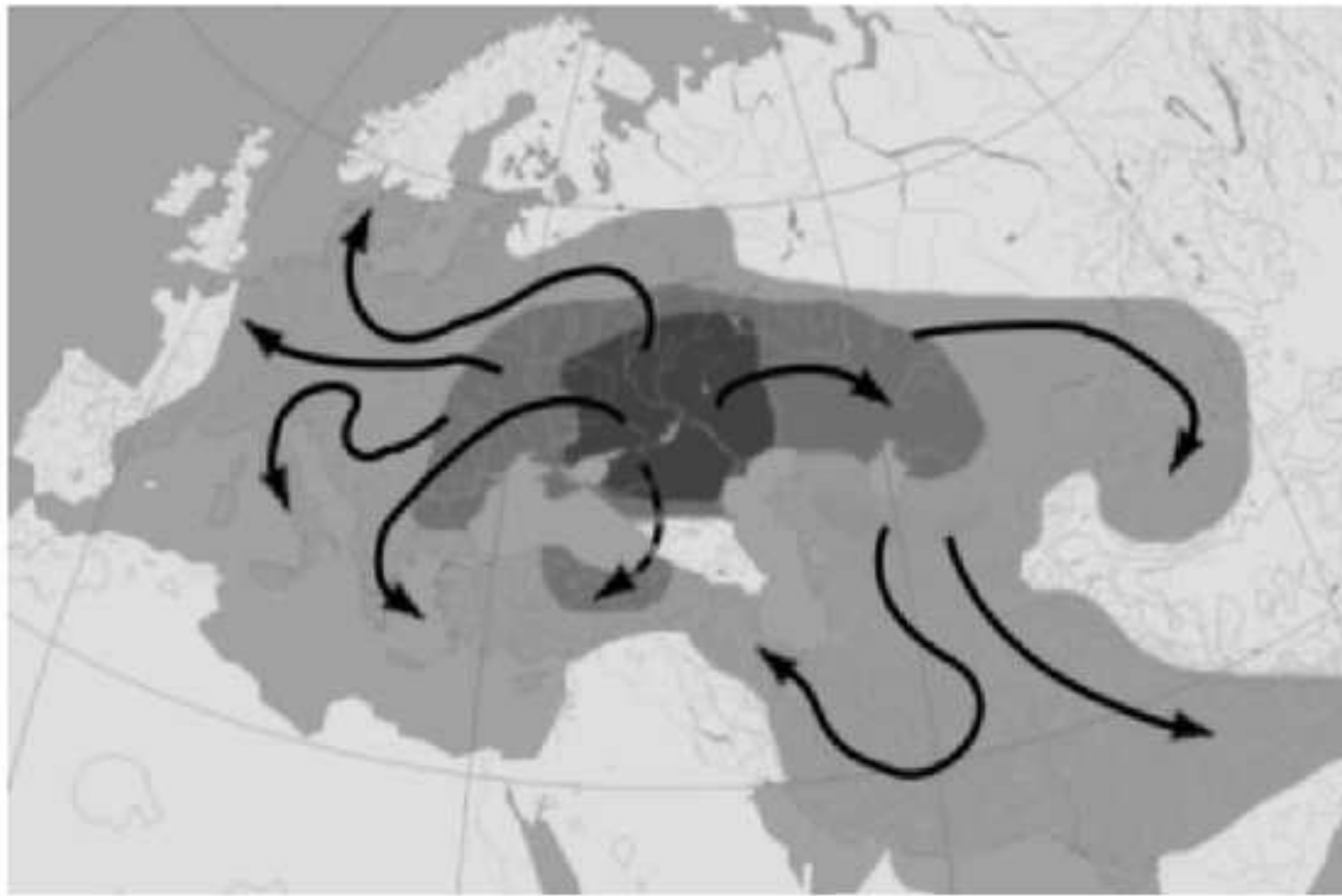
ژماره 1 هه فینا ۲۰۱۱

و وهكهي قيا گشتگير دناقبهرا زماناندا دياردهكا بهربه لاق نينه و نهگه ر وهكهه قيه كا گشتگير ژي هه بيته، ژ بهر وان هه مي گوزانكاريا قه كوله رين زماني نه شين ژ روويي زانستيقه وي بگه هه نه نجامه كي، هه ر وهكي زمانقاني نيتالي سرومببتي كو وهسان هزر دكر^(۳).

ژ بهر هندي جوداهي د ناقبهرا زماناندا هه يه، ههروه سا جوداهين رها ژي دناقبهرا وان زماناندا ياهه ي كو نازقرنه قه سه ر نيك ره گه ز و ريشالي زماني داكو مروقه بشيت وان ره گه ز و ريشالان ببينيت، يان قه كولينى لسه ر بكه ت، لي نه و ريك و شيوازي كو پيدقاييه زمانقاني دهه مي بارودوخاندا په يره ويي ژي بكه ت چيه؟.

سه ر باره ت وان زمانين كو نيك ريشال و ره گه ز نينن، كو پتريا زمانين جيهاني بقى ره نكينه، نه وه كو هه تا نه و ژماره كا زوزا زمان هه نه كو نازقرنه قه سه ر نيك ريشالي زماني و ره گه زه كا هه قيشك نينن و باشترين نمونه ژي ژ قى ثاليي زمانين (چيني و هندو - نه وروپي) نه.

نه ق هه ردو و خيزانين زماني ژ هه ق دوو جودانه، لي نه قه وي چهندي ناگه هينيت كو نه م نكارن هه قبه ريي دناقبهرا واندا بكه ين، چونكي هه قبه ركرن هه مي ده ما ده يتته كرن و مفايا خووه ژي ياهه ي، دكارين هه قبه ركاربيي دناقبهرا سيسته مين ريژماني و شيوازين

زمانقانيان گشتي

روگه ه

وه رزيه، پوبته ي دده نه له كو بين و وه ر كيرمين مروقه بته ي و زانستي

ژماره 1 هافينا ۲۰۱۱

گشتی یین دره‌پرینا هزری و سیسته‌میین فوتولۆجیدا بکهین، هه‌روهسا دکارین راستییین دایکرونی و گه‌شه‌کرنا دهنگیا دوو زمانا و... هتد یین دوو زمانا دگهل هه‌قدوودا بکهین.

ئه‌گهرین هه‌به‌رکایی، دگهل هندیدا کو ناهیینه ژمارتن، لی دهیته چوارچوقه‌کرنا بهندهک دیاردین دهنگی و سایکولۆجی یین جیگیر، کو پیکهاتا هه‌ر زمانه‌کی ده‌ستنیشان دکهن و ناشکراکرنا ئه‌قان دیاردین جیگیر، نامانجا بنه‌ره‌تیا هه‌ر هه‌قبه‌رکرنه‌کییه دناقبه‌را وان زماناندا کو دزقرنه‌قه سه‌ر ئیک ریشال و بنیات.

هه‌رچی جوړین دنن ژ جوداهی، و بتاییه‌ت جوداهی دناقبه‌را زمانین ئیک خیرانا زمانیدا - ده‌لیقه‌کا بی سنور ژبو هه‌به‌رکاریی دره‌خسینیت. چی دبیت دوو زمان تا راده‌یه‌کا زور جوداهی د ناقبه‌راواندا هه‌بیت، هه‌روهسا چی دبیت تاراده‌یه‌کا زور وه‌که‌ه‌قی دناقبه‌راواندا هه‌بیت، وه‌کی هه‌ردوو زمانین هندی و سانسکریتی و چی دبیت دوو زمان ب ئیکجاری ژیکجودا بن وه‌کی هه‌ر دوو زمانین سانسکریتی و کالی و دناقبه‌را قان هه‌ردوو جوژادا، پله‌یین ژیک جودا و وه‌که‌ه‌قیین زور هه‌نه، وه‌که‌ه‌قی دناقبه‌را لاتینی وگریکی زیده‌تره ژ وه‌که‌ه‌قی هه‌ر ئیک ژ وان دگهل سانسکریتی. نه‌و زمانین گه‌له‌ک کیم جوداهی دناقبه‌راواندا هه‌یه دییژنی دیالیکت dialects، لی ئه‌ف ده‌رپرینه ده‌جی خودا نییه یانکو گه‌له‌ک هیر و زانستی نییه، چونکی جوداهی د ناقبه‌را زمان و دیالیکتادا ژ جوژایه نه ژسروشتی دیاردین زمانی و سیسته‌میین وان.

پشکا دوویی:

ئالۆزی و جیاوازی زماناندا:

۱- هه‌بوونا ژماره‌کا زمانا د خاله‌کییدا:

هه‌تا نه‌و مه به‌حسا جوداهیا زمانی بشیوه‌یه‌کی نمونه‌یی کریه، دجیهانییدا که‌رتین جوگرافی هندی ژمارین زمانین جودا جودانه، ئه‌ف ده‌رپرینا مه به‌لگه و گروقه‌یا خوه یاهه‌ی، چونکه توخیبین جوگرافی بهیژترین فاکته‌رین جوداهیا زمانان نییه، به‌لکی هندهک فاکته‌رین دی یین لاهه‌کی ژی هه‌نه، ئه‌ف په‌یوه‌ندیا نمونه‌یی یا دناقبه‌را توخیبین جوگرافی و زمانیدا دگوریت و دبیته ئه‌گه‌ری هه‌بوونا ژماره‌کا زمانان د ده‌قه‌ره‌کا جوگرافیا دیارکریدا، د قیژیدا دی به‌له‌ز به‌حسا دوو دیاردا که‌ین:

ئیکەم: تیکەلبوونا راستەقینا دناقبەرا دوو زماناندا دی بیتە ئەگەری گۆرانکاریی دسیستەمی زمانیدا (هەر وەکی پشتی داگیرکاریا نۆرمەندی بە سەری زمانی ئینگلیزیدا هاتی).

دوویی: بارودۆخی سیاسی، کو دبیته ئەگەری هندی - ژمارەکا زمانان کو بو دقەرین جوگرافیین جودا جودا دزقرن - بکەفنه دچوارچووقی توخیبی سیاسی دەولەتەکتیدا، وەکی کو نهۆ ل سویرا بەرچاڤ دکهقت. ئەوا گرنگ دقیریدا، هەبوونا دوو زمانایە دئیک جھ و ژینگەهدا، بی کو تیکەلی هەقدوو بین و بینە ئیک زمان، دیاردین وەسان ل گەلەک دقەرین جیهانی بەر چاڤ دکهقن و ب دوو شیوەیایە:

ئیکەم: ئاکنجیین نوی، زمانی خو بسەر زمانی رەسەنی ولاتی داگیرکری دەپینن، نمونەیا قی چەندی ژى وەکی وی یە کول ولاتی باشوری ئەفریقا رویدای، دەمی هۆلەندا و ئینگلز ل دیف ئیکدا ئەو ولات داگیرکری و هەردوو زمانین هۆلەندی و ئینگلزی و شان بشانى زمانین دی بین رەسەنین وان ولاتان هەتا نهۆ ژى بەردەوامن. بەهەمان شیوە دەمی زمانی ئیسپانی ل ولاتی مەکسیکی بەلاق بوو، ئەف سەپاندنا زمانی و بەلاقبوونا زمانان ل ولاتین دن، تایبەتەندیەکا چەرخى نوی بتنی نییە، بەلکی گەلەک زمان ل سەر دەمین کەقن ژیدا تیکەلی هەقدوو بووینە و ژ جەهکی بو جەهکی دن هاتینە قەگواستن و دگەل هندی ژیدا زمانین رەسەن دجھین خوەدا خوە پاراستینە، دق باریدا پیدقییە بنیپینە ئەورپا داکو ئەف راستیە بو مە ساخ ببت، کو هەردوو زمانین کلستی و ئینگلزی ل ئیرلەندە، کو پرانیا ئیرلەندیا هەردوو زمانین کلستی و ئینگلزی دزانن، هەروەسا هەردوو زمانین فەرەنسی و بریتینی ل(فەرەنسا)، بەهەمان شیوە دبینن ل هەریما (باسک) یا ئیسپانی هەر سی زمانین فەرەنسی و ئیسپانی و باسکی دەینە بکارئینان و ل فیلهندا، هەر دوو زمانین فیلهندی و سویدی بو دەمەکی دریز پیکقە هەبوونا خوە پاراستینە و پشتی دەمەکی زمانی روسی ژى ل سەر وان دوو زمانا زیده بوو، ل کورلاند و لیفونیا هەر سی زمانین یەدیشی و ئەلمانی و روسی دەینە بکارئینان، زمانی ئەلمانی ژ لایی داگیرکەری سەردەمی پەیماناما هەقبەندیا (هانستیک) ل سەدین ناچین ل قی دقەری هاتیە سەپاندن و نهۆ چینهکی دیارکری ژ جقاکا کورلاندی و لیفونیا بەکاردئینن و پشتی زمانی ئەلمانی، زمانی روسی ل وان ولاتان هاتیە سەپاندن، هەروەسا ژ ئەگەری وی ئیکگرتنا د ناقبەرا لیتوانیا و پولونیا دروست بوو، زمانی پولوتی ل لیتوانیا بەلاقبوو

زمانانیا گیتی

رووگەه

پەرزە، پونە دی ددەتە ئەتۆبەن و وەرگرتان مەوقابەنی و زانستی

ژمارە 1 هاتینا 2011

و جهیّ خوّه گرت وپشتی کو روسیا ئەف ولاتە (لیتوانیا) ئیخستیه ژیر دەستەلاتا خوّه زمانی روسی ژێ تیدا به لاقبوو، ههروهسا ههردوو زمانین سلاقی و ئەمانی ههتا سه دیّ ههژدیّ زاینی ل هه می دهقهرین روژه لاتا ئەلب پیکقه هه بوون و دهندهک ولاتاندا پتر ژ ئەفا مه به حسکری زمان تیک ئالوژاینه، بوّ نمونه ل ولاتەکیّ وهکی مه کدوتیا ژماره کا زمانان پیکقه دهینه بکارئینان وهکی: تورکی، بولگاری، عه ره بی، گرێکی، ئەلبانی، رۆمانی و... هتد و ل جهین جودا جودا دا ب شیواژین جودا تیکه لی هه قدوو بووینه.

مه رج نییه، هه می ده ما ئەو زمانین دئیک دهقهره جوگرافیدا هه نه تیکه لی هه ق ببن، به لکی دابه شبوونه کا جوگرافی یا دیارکری بوّ هه ر ئیک ژ وان زمانان بهرچا ق دکه قیت، وهکی کو ئیک ژ وان زمانا ل باژاران بکاربهیت و بین دن ل گوندان، لیّ ئەق دابه شبوونه ژێ هه می ده ما توخبه کا دیارکریا ره ها نییه.

ئەف بوچوونه لسه ر ده مین که قن ژیدا هه بوویه، بوّ نمونه نه خشه یا زمانیا ئیمبراتوریه تا رۆمانی قان راستیان بهرجهسته دکهت، بوّ نمونه ل دو ماهیکا سه ر ده میّ کو ماریدا ل کامبانیا سیّ هه تا چوار زمانا بهرچا ق دکه قن، کو ئەو ژێ زمانین (ئوسکان) د نه خشه بین واندا بهرچا ق دکه قن کو هه مان زمانیّ وان ئاکنجیانه کو باژاریّ ناپولی ئاقا کرینه، ههروهسا هه ر دوو زمانین لاتینی و ئەتروّسکان ل ویّ دهقهریّ هه بووینه و بهری رومان بگه هه ویّ دهقهریّ زمانیّ ئەتروّسکان ل ویّ دهقهریّ هه بوویه، ل قرتاجه، زمانی فینیقی ب ره خ زمانیّ لاتینی هه بوونا خوّه پاراستیه (هه تا سه رده میّ داگیرکه ریا عه ره بی) بوّ وی ولاتی، ل هه مان ده مدا زمانیّ (ئۆرمیندی) ژێ ل قرتاجه هه بوویه.

دکارین بیژین ئەو دهقهر و ولاتین ئیک زمان تیدا هه بووینه ل سه ر ده مین که قندا، دهقهرین کیّم بووینه و تایبه تمه ندیا کیّم دهقهرین جوگرافی بوویه، بهر و قازیا ویّ پرا نیا دهقهرین جیهانیّ پتر ژ زمانه کی تیدا هه بوویه.

وهکی خو یایه، داگیر کرن هوکاریّ هه ره سه ره کی بوویه بوّ سه پاندا زمانیّ دوویّ ل دهقهره کا دیارکریا جیهانیّدا، لیّ ئەف ره وشه نه بتنیّ ب داگیر کرنیّ دورستبوویه، به لکی دگه ل داگیر کردنیّدا، مشه ختبوون و ئاکنجیبوونا بکۆم هه بوویه و ئەو خه لکی نوی ئاکنجیبووی زمانیّ خوّه ل ولات و دهقهرین نوی لیّ ئاکنجیبووین سه پانديه. ههروهسا ئەو هوژین کۆچهر زمان و دیالیکتین خوّه دگه ل خوّه بوّ دهقهرین جودا جودا

زمانهانی گشتی

روگه ه

وه رزیسه، پوهنی دهنه فه کونین و وه ر کترین مرؤقه اتی و زانستی

ژماره 1 هه فینا 2011

قه‌گوه‌استینه، بتایبه‌تی ژێ ئه‌و هه‌وزێن ل ولاتی (مه‌جه‌ر) ئاکنجیبووین، چونکی ئه‌و کۆچه‌ر هه‌نده‌ک ژینگه‌یی‌ن زمانی یێن تایبه‌ت ب‌خوه‌قه‌ ئافه‌دانکرینه و قه‌کولینی‌ن ده‌باره‌یی زمانی وان وی چه‌ندی دسه‌لمینیت کو ئه‌و هه‌وزێن کۆچه‌ر لسه‌ر ده‌مه‌کی دویژ ژ هه‌ندستانی بو (مه‌جه‌ر) کۆچه‌رینه ئه‌ف دیارده‌ په‌یداکره‌. هه‌روه‌سا ل (دوبرویا) ل نزیک ژێده‌ری روبرای (دانوب) هه‌نده‌ک گوندین ته‌ته‌ر بشیوه‌یا خالین بچوک بچوک ل سه‌ر نه‌خشه‌یا زمانیا وی ده‌قه‌ری ئاکنجیبووینه.

۲- زمانی نه‌ده‌بی و زمانی ده‌قه‌رکی:

ده‌می زمانه‌کی سروشتی ب زمانه‌کی نه‌ده‌بی کاربگه‌ر دبیت، زمانی سروشتی وه‌کو یه‌که‌یه‌کا زمانی ژبه‌رئیک دجیت، هه‌رچه‌ندی ملله‌ت ل هه‌ولین خوه‌ بو گه‌هشتنا قوناغه‌کا بلندا سقیلی به‌رده‌وام بیت، دیاردا ژبه‌رئیک چونا زمانی سروشتی پتر به‌رجه‌سته دبیت، مه‌به‌ست ژ زمانی نه‌ده‌بی، زمانی نه‌ده‌ب و روشنبیری بشیوه‌کی گشتیه‌ و زمانی فه‌رمی ئه‌و زمانه‌ یی کو هه‌می جفاک بکاردینیت و هه‌ر زمانه‌کی نازاد دی دابه‌شی سه‌ر دیالیکتین جودا جودا بیت و هیج ژ وان دیالیکتا تایبه‌تمه‌ندیه‌کا باشتر و زیده‌تر ژ هه‌قدوو نین، هه‌ر بقی هوکاری زمان دابه‌ش دبن و پشتی گه‌شه‌کرنا نامرازین گه‌هاندن و قه‌گوه‌استنی، بپیشکه‌فتنا جفاکان، ئیک ژوان دیالیکتا دی هیته‌ هه‌لبژاردن کو بیته‌ نامرازه‌کا گشتی بو ته‌قایا نه‌ته‌وه‌یه‌کی، هه‌لبه‌ت هوکارین هه‌لبژارتنا ئیک ژوان دیالیکتا وه‌ک دیالیکتا سه‌رتاسه‌ری ژێ ژ جفاکه‌کی بو جفاکه‌کادی جوداهی هه‌یه، چی دبیت دیالیکتا وی ده‌قه‌ری به‌یته‌ هه‌لبژارتن کو ژ ئالیی روشنبیری قه‌ ژ هه‌می ده‌قه‌رین دی ل پیشتره‌، یان دیالیکتا وی ده‌قه‌ری ئه‌وا ژ ئالیی سیاسیه‌ ل پیش هه‌می ده‌قه‌رین دنه‌ و ده‌سه‌لاته‌کا نافه‌ندیا به‌یژ یاهه‌ی، یان چیدبیت ده‌سه‌لاتدار بپیره‌کا سیاسی دیالیکته‌کی لسه‌ر ته‌قایا ملله‌ته‌کی به‌سپینن. پشتی دیالیکتا هه‌لبژارتی دبیته‌ دیالیکتا ته‌قایا ملله‌ته‌کی و ببورینا ده‌می، ئه‌و دیالیکت ژ دی جوداهی تیدا په‌یدا بت و هه‌نده‌ک دیاردین زمانی یێن ده‌قه‌رکی تیدا په‌یدا دبت و هیدی هیدی دی بیته‌ تیکه‌لوکه‌کا زمانی کو ژه‌می دیاردین زمانی یێن دیالیکتین جودا جودا پیکهاتیه‌، لی سه‌ره‌رای قی چه‌ندی سروشتی خوه‌ یی بنه‌ره‌تی هه‌تا راده‌یه‌کی زور دپاریژیت.

زمانه‌پانیا گشتی

رووگه‌ه

وه‌زیه‌، پوه‌نی ده‌نه‌ له‌توبین و وه‌رگیران مرقابه‌نی و زانستی

ژماره‌ 1 هه‌فتینا 2011

پیدقیه وی چندی ژى بزاین کو زمانى تهدهبی ژى بساناھی لسهر مللهتهکی ناهیتته سهپاندن، ژبهه هندى دینین پرانیا بکارهینهرین زمانهکی دیارکری، دگهل بکارئینانا زمانى تهدهبی، زمان یان دیالیکتا خوه یا رهسن ژى بکارئینن، نهف دیاردهیه بنهشکهرایى ل هندهک پشکان ل فهرهسا خویا دبت، وهکی دهقهرى ساقورى، کو زمانى فهرهسى یی تهدهبی تیدا زمانهکی هاوردهکریه (مستورد) و نکاریه ب ئیکجاری لسهر دیالیکتین دهقهرکی ل وی دهقهرى زال بیت، ب ههمان شیوه نهف دیاره ل ئەلمانیا و ئیتالیا ژى یاهه ی کو دیالیکتین دهقهرکی ب رهخ زمانین تهدهبی ماینهقه. ههمان دیارده بسهر مللهتین کهفن ژى داهاتیه و بتاییهت نهوین گههشتینه ئاستهکی بهرز ژ شارستانیهتی، وهکی کو گریکیا زمانى خوه یی فهرمی ههبوویه کو دگوتنى (کوانی) و ژ هه دوو دیالیکتین (هتیکا) و (هیوتا) پیکهاتبوو، لی د ههمان دهما دیالیکتین دهقهرکی ژى ههبووینه، چی دیت (بابلی)ین کهفن ژى زمانى فهرمی و دیالیکتین دهقهرکی یین خوه ژى ههبوویه.

دقیریدا پرسیارهک رووبرویى مه دیت، نهوژى تهوه کو ئایا پیدقیه بتنى زمانى فهرمی بو نقیسنی بکار بهیت؟ هوزانین هومیروسی باشترین بهلگه نه بو بهرسقا (نهخیر) بو قى پرسیارى، دگهل هندیدا کو دهمی نهف هوزانه هاتینه قههاندن نقیسن بکیمی هاتیه بکارئینان، یانکو رهنگه هه بنیکجاری نههاتیه بکارئینان، لی زمانى هوزانى زمانهکی کهقناره و ههمی تاییهتمندین زمانهکی تهدهبی بخوهقه گرتیه، نهف راستین کو مه دقیر پشکیدا گفتوگو لسهرکری، راستین نهشکهرانه و بدیاردین ناسایی دمیروویا زماناندا دهینه هژمارتن، بو هندى کو ژ بابهتی خو دهرنهکهقین، گهرهکه خوه ژ ههمی وان هزرا دویر بنیخین کو دى دیاردا گوههریا جوداهیا جوگرافی یاسروشتی ژبهرمه شاش کهت و وی ب دیاردهکی سهرخو ژ زمانین بیانی و چهپاندنی یان زمانین تهدهبی، نهف ژیک جوداکرنه، رهنگه ژ راستی دویر بیت، لی گهرهکه راستیا سروشتی وهکی خوه قهکولین لسهر بهیتته کرن.

لذیف قى چهمکی پیدقیه بیژین (بروکسل) ئەلمانیه، چونکی دکهقیته دهقهر (فلیمینک) ل بهلیکا و سهرای کو تهو زمانى ل (بروکسل) بکاردهیت زمانى فهرهئسیه، لی گرنگی دتوخیبین د ناقبههرا کهرتین (فلیمینک)ی و کهرتین (فابلون)دایه. ههروهسا بههمان هوکار باژاری (لیبیچ) رومانیه، چونکی دکهقیته دهقهر (والون) و

زمانهئانیا گشتی

رووگهه

وهزیه، پوهتی ددهنه قهکولین و وهرتیرین مرقلههتی و زانستی

ژماره 1 هافینا 2011

زمانی فەرهەنسی ل وی دەقەرئ زمانهکی بیانیه و لسهر وی دەقەرئ هاتیه سهپاندن لسهر دیالیکتا خومالیا وی دەقەرئ کو دگهل زمانی فەرهەنسی هه مان ریشال هه نه. ههروهسا (برست) ژنالیی زمانیه بو (بریتوتی) قه دزقرت و زمانی فەرهەنسی کو ل وی دەقەرئ دهیته بکارئینان هیج په یوهندی بزمانی رهسەنی هه ریما (بریتوتی) قه نییه، ههروهسا بازاری (به رلین) کو نیزیکه هه می ئاکنجیبین وی ب ئەلمانیا ژۆروو دئاخفن، لی دبنه رهدا (به رلین) پشکه که ژ ئەلمانیا ژیری و گه له ک نمونین دی ژی ژ فی ئالیی دزمانین جیهانیدا هه نه.

پشکا سیی

هۆکارین جوداهیا جوگرافی

۱- دەم هۆکاری بنه رتهیه :

جوداهیا ره ها دناقههرا زماناندا گرفته کا تیۆری دروست دکهت، لیی رهنگا ورهنگی و جوداهیا دچوارچوفا وان زمانان ئەوین ئیک رهگهز و ریشال هه نه کارهکی سروشتیه و دیاردین بقی رهنگی دهینه دیتن و دکارین دیسان هه می وان دیاردهیین زمانی بزقرینین بو ئیک بناغهیا زمانی، بو نمونه ریشالی هه قپشکا ههردوو زمانین فەرنسی و پروفنسالی، دکارین ب وی چهندی راقه بکهین کو لاتینیا خومالی دوو ئاراستین جودا ل ههردوو پشکین باکور و باشور بخوقه گرتیه. ههروهسا دکارین بگههینه هۆکارین بنه رتهی بین جوداهیا جهی یا زمانان و ههتا دویرترین راده بوچوتین خوه بین تیۆری ب سهر دیاردین زمانی بچه سپینین.

دی چ بت نه گهز زمانه ک کو ل دهقەرهکی دیارکری بکاردهیت، قه گو هیژینه دهقەرکا دی یا دیارکری؟ یانکو دریکا هنده ک ئاکنجیبووین نوی ل دهقەرکا دی بجینین دی چ قهومت؟ هه لبه ته بو بهرسقا قان پرسیاران، پشتی بو رینا ده مه کی، دی جوداهی دلیکسیک (په یف) و ریژمان و ده برینین وان زماندا په یدابت، بشیوهیه کی کو زمانی رهسەنی (S) ژ زمانی ئاکنجیبووین کو هاتبونه چاندن (S⁺) جودا بیت. ئەف بوچوون دویره ژ راستیی کو دییژیت، زمانی ئاکنجیبووین کو هاتینه قه گوهاستن و چاندن ل

زمانانیا گهستی

رووگهه

هه رزیه، پوهنی دده نه له توپن و هه رگهزانی مرقابهنی و زانستی

ژماره 1 هه قینا 2011

دهقەری دوویی بتنی دی هیته گۆرین و زمانی رهسەنی دهقەری دی وهکی خوه مینیت و گۆرین تیدا پهیدا نابت، یانکو بهروفاژی، چونکه گۆرین د هەردوو زماناندا پهیدا دهبت، لیبی چی دبت، گۆرین دئیک ژ هەردوو زماناندا زویتر و زیدەتر پهیدا ببت یانکو پیکقه گۆرین دهر دوو زماناندا پهیدا ببت.

بو نمونه نهگەر ژانری زمانیا (a) وەرگرن کو چی دبت ژانرین وهکی (b,c,d) و ... هتد) ل جهی وی پهیدا ببن، دی بینین کو جوداهی و گۆرین رهنگه ب سی شیوهیان پهیدا ببت:

$$\begin{array}{l} \xrightarrow{\quad} \frac{b}{a} \\ \text{(a یا رهسەن)} \\ \hline \xrightarrow{\quad} \frac{a}{c} \\ \text{(a یا زمانی فهگوهاستی)} \\ \xrightarrow{\quad} \frac{b}{c} \end{array}$$

ژبه ر هندی ژی، فهکولینا دیاردی دئیک رههندا مه ناگههینته نهجمهکی زانستی، چونکه ژانرین نوی دزمانی ئیکیدا ههروهکی زمانی دوویی یاگرنگه.

چ نهف جوداهی دروستکریه؟ نهو بوچوونین کو بو هندی دچن کو بتنی (جه) نهگەر و هوکاری دروستبوونا وی گۆرینی و جوداهییه، خهلهتن، چونکه (جه) بتنی نکارت کاریگهری لسه زمانی دروست بکهت و ئاکنجیین زمانی (S) ههمان نهو کهسن کو روژا بهری بهینه فهگوهاستن هه نهو زمان بکار دئینان و ههمان نهو زمانه یی کو روژا گههیشتینه جهی ئاکنجیبوونا خوه یانوی. بو مروقی ساناهیه کو هوکاری دهسی ژبه بکهت، چونکی وهکی هوکاری (جهی) نهشکهرا نییه و ناهیهته دیتین، لی دراستیدا هوکاری راستهقینهیا دروستبوونا جوداهی و گۆرانین زمانیه، ژ بهر هندی رهنگاورهنگی و جوداهیا جوگرافی، باشتره ب رهنگاورهنگی و جوداهیا (دهمی) بهیهته ناقکرن و راسته ژی.

نهگەر دوو تایبهتمه ندین جودا یین وهکو (b,c) وەرگرن، دی بینین کو هیچ ژبکارهینه رهکی زمانی ژتایبهتمه ندیی ئیکی بو تایبهتمه ندیا دوویی نههاتیه فهگوهاستن،

زماناڤانیا گشتی

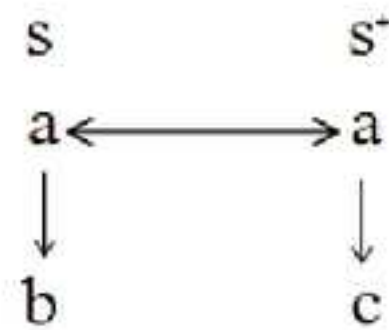
رووگه ه

وه رزیسه، پوهنی ددهنه فه کولین و وه کترین مروفاهتی و زانستی

ژماره 1 هافینا 2011

يانكو بهروفاژي ژدوويي بو ئيكي نه هاتيه فه گوهاستن و نه گهر مه بقيت تي بگهين كا
 چه وان يه كه يين زماني جوداهي تي دا پهيدا دبن؟، گهره كه بزقرين سهر سالوخت و
 تايبه تمنديا ره سمن (a) كو دوو دياردين دن يين وه كو (b,c) لجهي وي پهيدا بوويه و
 دياردا زمانيا (a) ياهاتيه گوړين وي بوويه (b,c)، ژبه رهندي جوداهي يين جوگرافي
 وه كي دقي ويني دا دياره بهرجه سته دبت:

ژي كجودا كرنا دوو زمانان بقي شيوي بهرجه سته و خويا دبت، لي جوداهي يين د ناقبه را
 واندا راقه ناكه ت، ژبه رهندي ژي ژي كجودا كرنا (جهي) مه رجه كا گرنگه بو نه شكه را كرنا
 جوداهيا دناقبه را زمانا - ههر چند نهو ديارده و جوداهي يين زماني بچوك ژي بن - لي
 دهه مان دمدا، پيدقييه وي چهندي ژي بزاني كو رهندا (جهي) بتني جوداهي يين دناقبه را
 زمانان دروست ناكه ت، چونكه قه باره و جوداهيا زماني برهه نده كي بتني ناهيته پيقان،
 ههروه سا بهه ردوو رهندي (جه) و (دهم) ي ژي بتني ناهيته كرن، بهلكي ب زيده كرنا
 رهندا ريشال و ره سنا تيا وان، دكارين وان جوداهيان كو د ناقبه را زماناندا ههيه
 راقه بگهين، يانكو نه شيين ژ فان دياردا بگهين هه تاكو رهندا كويراتيا (دهمي) ژي ب
 هند وهرنگرين.

چي دبت هنده كه فه كوله ر دژي قي بوچووني راوهستن و بيژن جوداهي ژ ژينگه ه و سه قا و
 توپوگرافيا و داب و نه ريتين جفاكينه، (وه كي جياوازيا داب و نه ريتي ناكنجيين
 ده قهرين چي ايي و ناكنجيين ده قهرين كه نارين ده رايي) و بوچوونا وان هه مي نه ق
 تايبه تمنديه كاريگه ريين خوه لسهر زماني هه نه و ژبه رهندي ژي ب بوژينا ده مي نه و
 جوداهي ژ ناليي جوگرافي فه خوه دگونجيين.

لي بوچوونين وها هه تا نهو ژي جهي ناكو كيه د ناقبه را زماناندا و هه تا كو نه گهر نه م
 بكارين ژي راستيا قي بوچوتي بسه مينيت، مه پيدقي ب نه شكه را كرنا جوداهي يين دي
 ژي هه نه وه كي: ناراسته يا بزاقا گوړيني، كو بارا پتر هنده كه فاكته ريين بهيژ و ده سلا تدار

زمانشنان پيا گشتي

روگه ه

په رزيه، پوهني ددنه له كوښښ و
 وهر كيرايين مروفابني و زانسي

ژماره 1 هافينا 2011

ههنه كو ناهينه ديتن و وهسفرن و دهسلات بسهر ناراستهيا وان گوڤرنا يا ههيا و هندك وى دهسهتهلاتى ژى ددهنه پال ژينگههيا. بو نمونه دزمانه كيڏا دبينين فوتيمى (و) هاتيه گوڤرين و يا بوويه (وو) د دهه و ژينگهههكى دياركريدا، پرسيار دقيڤرڤيدا نهوه كو بو چى نهو گوڤرين دوى دهه و ژينگههيدا دروستبوويه؟ و بوچى ژ (و) هاته گوڤرين بو (وو) و نهبو (و)؟ كهس نكارت بهرسقا قى پرسيارى بدهت، لى گوڤرين بخوه - يان نهجيگريا زمانى - بتنى ژفاكتهرى (دهمى) ژيڏهرى دگرت.

ژبهرهندي جوداهيا جوگرافي، ناليهكى لاههويه ددياردن گشتى و يهكهين زمانين ژيك نريك و بتنى ههبوونا خوه د (دهمى) دا بهرجهسته دكهن و نهگه زمانقانيتن كو قهكوليين ههبركرنى دناقبهرا زماناندا دكهن بباشى ژ قى چه مكى تينهگهن، چى دبت بكهقنه دناق شاشى و خهلهتياندا.

۲- كارىگريا (دهمى) ل دهقهرين قيكگههشتنى:

بو نمونه ولاتهكى وهرگرين كو تنى زمانهكى تيڏا دهيتتهبكارنينان، يانكو ولاتهك كو يهكهيه كا زمانى و توخيههكى جيگير ياههيا، وهكى ولاتى (گال) ل ساليين (٤٥٠ز) كو ل وى دهمى زمانى لاتينى ل ههه مى دهقهرين وى ولاتى جيگير ببوو، نايا دبارودوخه كا بقى رهنگيدا دى چى گوڤرين روودهت؟ دهمى كو بزانيين:

رهوشا سهقامگيرا رها (نهگوڤرين) د زمانيدا چ راستى بو نييه، ژبهر هندی ببورينا (دهمى) زمان وهكى خو نامينيت.

وهراركرن و گوڤرنا زمانى ل ههه مى دهقهرين وى ولاتى وهكههق نابه، بهلكى ژ دهقهرهكى بو نيكا دن دى يا جودابت، ههتا نهوژى چ قهكولين و تومارهك لبهردهستى مهدا نييه كو بسهلمينيت زمانهك ژ زمانين جيهانى ب نيك شيواز و ناراسته ل ههه مى دهقهرين جودا جودايين ولاتهكى وهاركريه و نههاتيه گوڤرين. ژبهرهندي نهف دوو وينهين خارى دنيخينه پيش چاق بو وهراركرن و گوڤرنا زمانى، كو لديد قى بوچونا سهري وينهيا نيكى نهياراسته و يادوويى ياراسته.

نهو جوداهى چهوان پهيدا دبن كو دبنه هوكارى دروستبوونا دياليكتين جودا جودا د زمانه كيڏا؟ و رهنديين وى وهراركرنى چنه؟ ژ بهر هندی قهديتنا جوداهى و

تایبه تمندیین زمانی دریکا (دهمی) کارهکی بسانهی نییه و دوو سیفه تیین بنه رته تی
هه نه:

۱. وه رارکرنه زمانی بشیوهیا ئافراندن و دروستبوونا راستین نوی و بدیف
ئیکداهاتی و هویر پهیدا دبت، هه لبه ته ئه ف چهنده راستین لاهه کی و هویر
ژی بخوه فه دگرت، بشیوهیه کی کو مروقه دکارت وان راستین نو پهیدا بووی
بژمیریت و وه سف بکه ت و پولین بکه ت، ئه ف کاره ژ هه می ئالیین
(فوته تیکی، مورفولوجی، لیکسیکولوجی و ریژمانی) پهیدا دبن.

۲. هه ر راستیه کا نوی ئالیه کا دیارکری بخوه فه دگرت و دوو نه گه ر ژی ل پیش
هه ر راستیه کا نوی یا هه ی: چی دبیت پهیدا بوون و سه ره لدانا وان راستین
زمانی یین نوی ته فه ده قه ره کا جوگرافیا مه زن بخوه بگرت و بقی چه ندی ژی
ئه و راستیا نوی نابیته نه گه ری دروستبوونا جوداهیا د وی زمانیدا - کو نه ف
نه گه ره زوژ ب ده گمه ن روو دده ت - یانکو گه شه کرن و گوژین و سه ره لدانا
راستین نوی تنی پشکه کا دیارکری و دیه که یه کا جوگرافیا دیارکریدا روو دده ت،
ژبه رهندی ژی جوداهی د ناقبه را ده قه ری جودایین وی زمانیدا پهیدا دبت و
هه ر راستیه کا نوی دی یا تایبه ت بت بدیالیکتیه کا دیارکری و د ده قه ره کا
جوگرافیا دیارکریدا و وه رارکرن و گوژینین زمانی ب زوژی بقی ئاوابی روو
دده ن.

دکارین قی بوچوونی ب چه ند نمونه یین گوژینین فوته تیکی روونقه بکه یین، نه گه ر
گه شه کرن و گوژین هه می ئالیا بخوه بگرت، وه کی کو چه ند ده قه ره کا جوگرافی یا
دیارکری گوژینه کا فوته تیکی یا وه کی $|a| \leftarrow |e|$ ، وه کی کو د قی وینیدا دیاره
رووبده ت:

زمانیانی گشتی

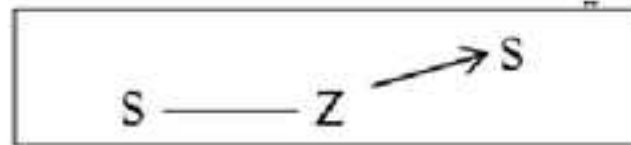
رووگه ه

وه ریه، پونهی دده نه له کوین
و وه ر کیرانین مروقه بانی و زانستی

ژماره 1 هه قینا ۲۰۱۱

و چي دبيت، گوڙينه کا دن ل هه مان وان دهقهرين زماني رووبدهت، لي دتوخيبه کا دن دا، بقى چهندي /s/ ← /z/. وهکي کو دقي ويني دا هاتيه:

بقى چهندي، هه بوونا فان دهقهرين جوگرافي بين جودا جودا، هه بخوه رهنگاورهنگي و جوداهيين زماني لديف (جهين) بهلاقبوونا وان کو دهليغهيا دايي ب شيويههکي سروشتي وهراري بکهت، راقه دکهن و بتني دکارين وان گوڙين و وهرارکونا تو مار بکهين، کو د راستيدا نه و گوڙين و وهرارکونه لسهر نهخشي شيويهين گهلهک تالوز دروست دکهن و هندهک جار توخيبين بهلاقبوونا وان دياردهين زماني دگهلهک جهانرا ههقدوو دبرن و هندهک جارا شيويهين عهنتيکه دروست دکهن.

بو نمونه ل هه مي پشکين باکوري فهانسايي، دقان پيشاندا:

(cantum ← chant ← (ستران) و virga ← verge (شك))

فوتيمين /c/ و /g/ بهري فوتيما /a/ بين هاتينه گوڙين و بوينه /ts/ و /ds/ و ديفدا بو /s/ و /z/ هاتينه گوڙين، تهق دياردهيه، ژ بلي (بکاردی) و پشکهکا (نورماندی) کو ههردوو فوتيمين /c/ و /g/ وهکي خو ماینه، ل هه مي پشکين باکوري فهرهانسايي رويدايه، لي لدهقهرين (بکاردی) و (نورماندی) دبينن پهيقا (cat) ل شوينا (chat) کو ب واتايا (پشيك - کيتک) دهيتته بکارتينان پهيدا بوويه، ههروهسا پهيقا (vescape) ل شوينا پهيقا (rechappe) بکاردهيتت، کو پهيقا دووي بهري دههکي کيم هاتيه دناف زماني فهرهانسيدا و پهيقا (vergue) ژ پهيقا (virga) هاتيه وهرگرتن و پيککھينان.

رووگهه
وهريسه، پويته ددنه قهتوبين
و وهرکيرانين مروفاهتي و زانسي

ژماره 1 هافينا ۲۰۱۱

نايا نهجاما رهنگاورهنگي و جوداهيا زماني د چوارچوقا (دهمي) دا دي چهوا بت؟ چي دبيت تاکه زمانهک کنترول تهقايا دهقهرهکا جوگرافي د دههکي ديروکي بي ديارکريدا بکهت، لي پشتي بوژينا پينج يان دهه سهدهيان، چي دبت ناکنجيين پشکهکا قی دهقهره

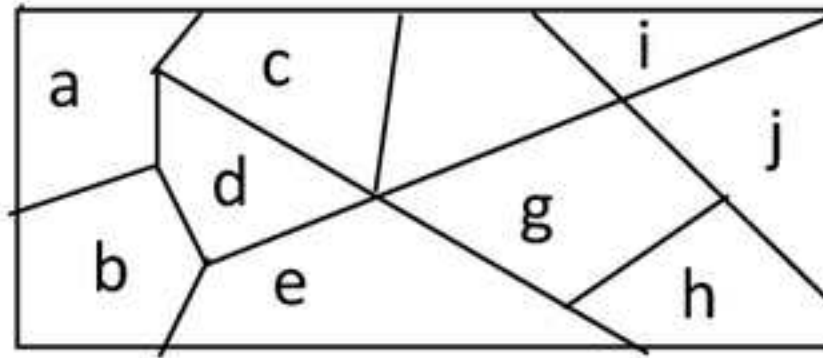
جوگرافی نه‌شپن ژ ئاکنجیپن پشکپن دوبر یین هه‌مان ده‌قهره جوگرافی تیپ‌گه‌هن و دگه‌ل هندئ ژیدا ئاکنجیپن ده‌قهرپن هه‌ق توخپب دشپن بسانهی ژ هه‌ق‌دوو بگه‌هن و ره‌نگه بتنی هنده‌ک جوداهپن بچوک د ناقه‌ره ده‌قهرپن ژیک نریک دورست بیت، لی هه‌ر چه‌ند دوبرتر بچپن نه‌و جوداهپن بچوک دی مه‌زنتربن، هه‌تا وی رادی کو ئاکنجیپن پشکپن ژیک دوبر نه‌کارن ژه‌ه‌ق‌دوو بگه‌هن، یانکو نه‌گه‌ر مرو‌ق ژ خاله‌کی دیارکری ده‌ست ب گه‌شته‌کی وی ده‌قهره جوگرافی بکه‌ت و هه‌ر جار ب ئاراسته‌یه‌کی بچیت، دی بینیت کو نه‌و گو‌زپن و جوداهپن بچوک به‌ره‌ق زی‌ده‌بوونی دچت و ره‌نگه جوداهپن کو دئاراسته‌کیدا هه‌نه پتر ژپن ئاراستپن دن، بقی چه‌ندی ره‌نگه تایبه‌تمه‌ندپن زمانی (دیالیکتپن ده‌قهره‌کی) یی گوند یان ده‌قهره‌کی بچوک ل گوند و ده‌قهرپن هه‌ق توخپب دووباره بت، یانکو ده‌قهرپن هه‌ق توخپب هه‌مان سالوخت و تایبه‌تمه‌ندپن زمانی هه‌بن، لی هیچ نامراز و ریکه‌ک لبه‌رده‌ستی مه‌دا نییه کو دیار بکه‌ت نه‌و سالوخت و تایبه‌تمه‌ندی هه‌تا کیقه‌ دچیت؟ بو نمونه ل (دوفین)سه‌ری، دبپژنه (جونیف)ی (دنفا)، نه‌ق ناف لپنانه ل ده‌قهرپن روژه‌لات و باشوری (دوفین)ی ب هه‌مان شیوه‌یه، لی ل ئالیا دی یا ده‌ریاچه‌یا (جونیف) دهپته گو‌زپن بو (دزنفا)، نه‌ق چه‌نده په‌یوه‌ندی ب جوداهیا دناقه‌ره دوو دیالیکتپن ژیک جودا نییه، چونکه نه‌ق توخپبه ب دیاردپن دن یین زمانی بقی ره‌نگی نامینت، و ئاکنجیپن (دوفین) په‌یقا (daue - دوو) ل شوینا (deux) بکار دپنن، لی نه‌ف بکار ئینانه ل ده‌قهره‌کا بچوکتر ل چا‌ق وی ده‌قهره په‌یقا (denva) بکار دهپنن یا‌هه‌ی، چونکه ئاکنجیپن نریک (سالیف) کو بتنی چه‌ند کیلومه‌تره‌کا ژ (دوفین) دوبره په‌یقا (due) بکار دپنن.

۳- دیالیکتا توخپپن سروشتی نپن:

بوچوونا نه‌قرو به‌لاق، به‌روقازیا بوچوتا مه‌یه، چونکه دیالیکتان بشپوهپن زمانی یین توخپبدار و جوداجودا دادپنن و ژ دبپژه ژه‌می ئالیانقه توخپبی خوه یا‌هه‌ی و ل ده‌قهرپن جوگرافیپن دیارکریدا به‌لاق بووینه و هه‌ر دیالیکتکه ب توخپبی خوه یی دیارکری دکه‌قپته بره‌خ دیالیکتپن دی یین هه‌ق توخپب ل سه‌رنه‌خشه‌یا جوگرافیا زمانه‌کی دیارکری، وه‌کی کو دیالیکتپن (a, b, c, d... هتد) لسه‌ر نه‌خشه‌یه‌کا جوگرافی و توخپپن خوه یین دیارکری هه‌بن، لی گو‌زانکارپن سروشتی د دیالیکتادا مه‌ دگه‌هینپته هنده‌ک نه‌نجامان کو به‌روقازیا نه‌ق بوچوتا سه‌ریه و نه‌گه‌ر قه‌کولپنا هه‌ر

دیارده کا زمانی بتنی بکھین و به لاقبونا وی دستنیشان بکھین، دی بو چوتامه یا بهری هنگی هیته گوړین و بوچوتنه کا نوی دی جهی وی گرت ودی گه هینه وی راستی کو هیچ دیالیکته کا سروشتی نییه، بهلکی تاییه تمندی و سالوختین سروشتیین دیالیکته هه نه، ب دهربرینه کا دن، تاییه تمندی و سالوختین دیالیکته هندی جه و دهقهرین جوگرافی تاییه تمندیین زمانی یین جودا جودا ژی هه نه. ژ بهر هندی ژی بوچوونا هه بوونا دیالیکته سروشتی، دگهل بوچوونا هه بوونا دهقهرین جوگرافی یین دستنیشانگری و جیگیر ناگونجیت.

بقی چندی تنی دوو نه گهر و هه لبرارتن ل پیش مه دمینن:

۱. دکارین دریکا کو مکرنا هه می سالوختین تاییهت ل دهقهره کا دیارگری، توخیبی به لاقبونا دیالیکته کی دستنیشان بکھین، نهقه ژی خوه ل هه لبرارتنا خاله کی ل سهر نه خشی قه دینت و دیفدا شیوه و دیاردین زمانی یین دهقهره کا جوگرافی بهینه دستنیشانگری، هندی کو نهو دیارده و تاییه تمندیین زمانی هه بوونا خوه هه بت و لجهه کی دیارگری وی دهقهره جوگرافی نه مینت.
۲. دکارین ب بکارینانا دیارده کا زمانیا تاییهت بدیالیکته کی توخیبی به لاقبونا وی دستنیشان بکھین و نهقه ژی شیوازه کی نه سروشتیه و دگهل سروشت و راستیا به لاقبونا وی دیالیکته ناگونجیت، چونکی نهو توخیبی نه م لسهر نه خشی جوگرافیا دیارگری دکیشین، دگهل ره و شا راسته قینه یا هیچ دیالیکته کی ناگونجیت.
۳. قه کولینا سالوختین تاییهت ب دیالیکته دستپیکا دانانا نه خشیین زمانی بوویه و باشترین نمونه ژی نه تله سین زمانیه، نه تله سا زمانیا فهرنسا یا

زمانیاتی گپ

روگه

وه ریزه، پوهنی دده نه قه کولین و وه کترین مرقله پهنی و زانستی

ژماره 1 هافینا ۲۰۱۱

جیلیرۆن)ه، کو بناقی: (Atlas Linguistique de la france) هاتیه نافکرن، هررودسا گهرهکه ناماژی ب وان نهخشهیان بکهین کو (قینگهری) بو زمانی نهلانی دانابوون⁽⁴⁾. شیوهیی نهتلهسی بهر وهخت دهیته دهستنیشانکرن، چونکه نهو جهی مه دقیت نهتلهسی زمانی بو دروست بکهین، دهقەر ل دیف دهقهری دی کهقیت بهر پروژها قهکولینی و هر نهخشهکی بتنی چند تایبهتمندیین کیم ژ تایبهتمندی و سالوختین وی دیالیکتی بخوچه دگرت، کو نهف نهتلهس بو هاتیهدانان، یانکو هندهک تایبهتمندیین دیارگری و ل جههکی دیارگری تیدا دهینه دهستنیشانکرن و پیدقییه قهکولهر گهلهک جارا دیارده و تایبهتمندیین زمانی ل دهقهرهکا دیارگری سهرده و بیژینگ بکهت، ههتا کو بکارت تیشکی قهکولینا بیخیته سهر تایبهتمندی و سالوختین فونهتیکی و مورفولوجی و لیکسیکولوجی و ... هتد یا وی دیالیکتا کو قهکولین لسه هاتیهکرن، و هندهک نهو تایبهتمندی و سالوخته لسهر هندهکی دی باشتر و زیدهتر گرنگی پی دهیتهدان، کارهکی و هسان ژی، پیدقی بکوومهکا قهکولهرین پسپور یا بهی.

هررودسا پیدقی ب دانانا هندهک پرسیارا ههیه، کو بباشی بهینه نامادهکرن و یا ژ هه میا گرنگتر ژی نهوه کو پیدقییه ههقکاریهکا باش ژنالیی تومارکه رین دهقهرکی ههبت، پروژها قهکولینی بقی رهنگی ژبو قهکولینا دیالیکتا خومالیا فهره نسی ل سویرایی هاتیه نهجامدان. نهتلهسیین زمانی مفادارن، چونکه گهلهک کهرسه و دیاردهیین زمانی بهر ههف دکهت کو قهکولهر دکارن دقهکولینیین دیالیکتولوجیدا (dialectology) مفایهکا زور ژی ببینن، هرر دقئ باریدا گهلهک قهکولین ب پالپشتیا نهتلهسا جیلیرۆنی هاتینه نهجامدان.

نهو هیلین کو تایبهتمندیین دوو دیالیکتا ژیک جودا دکهن دبیزنی (هیلین دیالیکتا، isogloss Lines یان isoglosses) نهف زاراقه لسهر ههمان پیقهرا زاراقا (isotheme) یی کو ب رامانا (هیلین گهرمیی) دهیت، هاتیه دانان، ژبهر هندئ بکارینانا نهقی زاراقی نهدهجی خودایه و واتیهکا روون و نهشکهرا نییه، چونکی ب رامانا (نیکسانی د زمانی) دا دهیت و ژبهر کو دهربرینا (glosseme) کو رامانا وی (سروشتی دیالیکتتهکی)یه و نهگهر جهی خو بگرت زاراقا (isoglossematic

زمانه‌پانیا گهستی

رووگهه

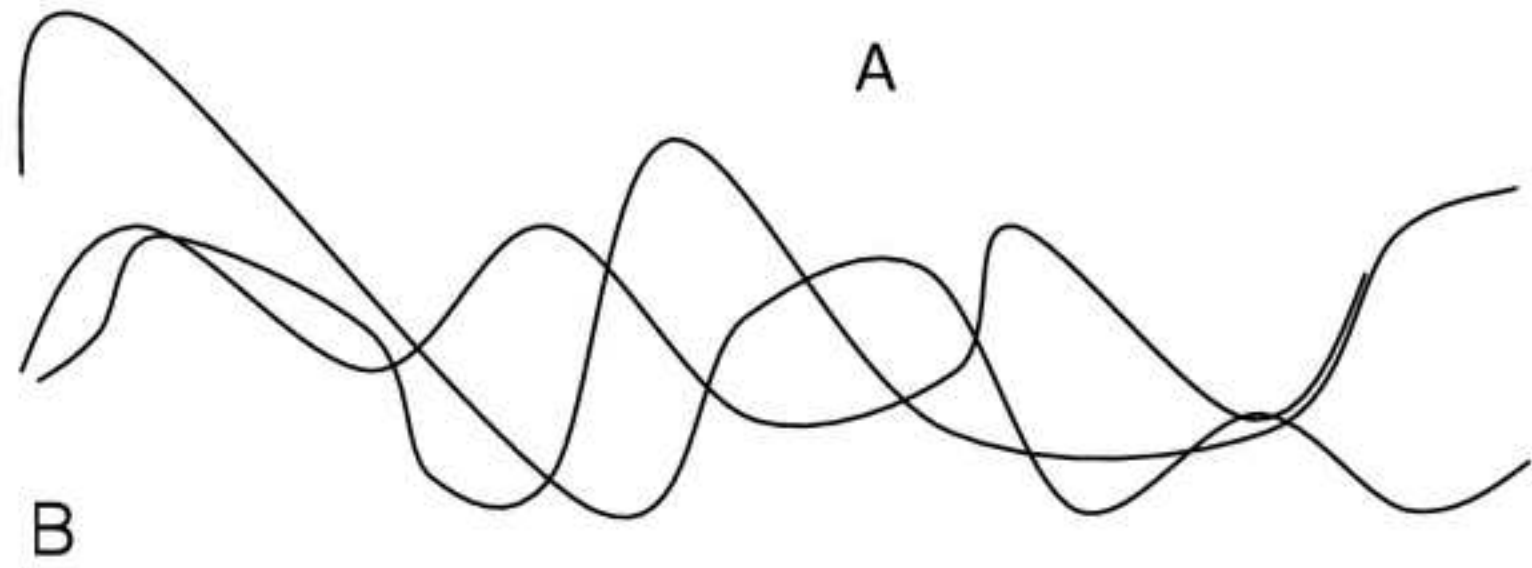
هرزیه، پونهی ددهنه له‌توبین و هرگیزاین مرقابهنی و زانسی

ژماره 1 هافینا 2011

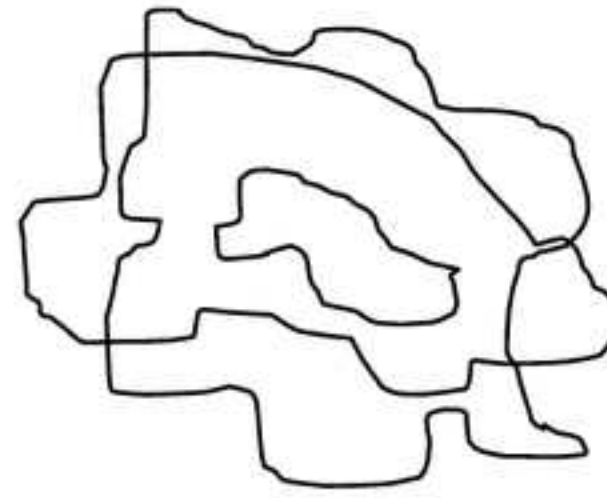

line) بهیته بکار ئینان گونجاوتر و باشتره ژ زاراقتن دی، لی دگهل هندی ژیدا بکارئینانا زاراقتا (innovating waves) کو ب راما نا (پیلین نوپکرنی) دهیته باشتره و ئیکهم کهس کو نه ژ زاراقته بکارئینایه (ج. شیهت - J.schidt) بوویه.

نه گهر بنیپرینه ههر نه تلهسه کا زمانی، چی دبیت دوو یان سی پیلان بیبنین کو ل ده قهره کیدا هه قسه ننگن، وه کی:

ده قهره کا وه کی کو دوینیه یا سه ریدا هاتیه، ههر دوو ده برپینین (A و B) ژیکجودا دکهت، وه کی دیاره ژی بلندی و نزمی تیدا هیه و ههر دوو ده برپین دوو جوژین جودا بین زمانی دروست دکهن و هه قسه نگیا پشکی (جزئی) دناقبه راواندا نییه، بهلکی رووبه ری دوو ده قهرا یان زیده تر نه و تاییه تمه ندیه وهر گرتیه، وه کی:

ژبه ر هندی و دریکا کهفتنه سه ر ئیکا ژماره کا گونجای ژ هه قده نگیا توخیبی دیالیکتا ب شیوهیه کی گشتی دهیته ده ستینشان کرن. بنه مایین وی ده ستینشان کرنی ژی گریدایی فاکته ری: جفاکی و سیاسی و ئایینی و ... هتد، کو هه می نه ف فاکته ره نه دگرنکن، ههر

چهنده تايبه تمهندي و جوداهيپن د ناقبهرا دهقهرين جودا جودا داپوشن، لي بشيوهيه كا
 ئيکجاره کي راستيپن گه وههري و سروشتي ناقه شيپن.

۴- زمانان چ توخيپن سروشتي نييه:

گهلهک يا بزحهته ب شيوهيه کا هوپر جوداهيا د ناقبهرا زمان و دياليکتی دهستنيشان
 بکهن و گهلهک جارا زمان ب دياليکت هاتيه هه ژمارتن، ژبه رکو به رهه مي نه دهبي
 هه بوويه، وه کي هه ردوو زمانين پورتگالي و هولهندي. ههروهسا تيگه هشتني زي رولي
 خوه يي گرنگ ياهه ي دقي بابه تيدا، چونکي هه مي کهس لسهر وي چهندي ريکه فتيه
 کو نه و مروقيپن دهه قدوو دگهن نيک زماني بکار دهينن.

نه و زمانين کو د دهقهره کا ديارکري و هه ق توخيپ دگهل چهند دهقهرين دن و بهه بوونا
 بکارهيننر و ئاکنجيين خوه بين جيگير، ب شيوهيه کي گشتي تايبه تمهنديپن وه کي
 تايبه تمهندي دياليکتا هه نه، کو (پيلين نوپکرنی) ل پانتايا به لاقبوونا وي ب ديار
 دکهن، لي ب جوداهيه کي کو نه و (پيلين نوپکرنی) تني دهقهره کا هه قيشک يا دناقبهرا
 چهند زمانه کا دا هه ي روو ددهت. يا بزحهته هه تا کو د وان نمونين مه ئينان زي نه م
 بشين توخيپه کي دناقبهرا دياليکتا دانينن، نه ف بوچونه لسهر زمانين ژيک نزيک زي
 دگونجيت - نه وپن نيک ره و ريشال هه نه - و قه باره و مه زناتيا دهقهران هيچ
 پهيوهنديه کي بقی چهندي قه نييه، ژبه رهندي نه م نکارين دهستنيشان بکهن کا نه مانيا
 ژووري ل کيقه دهست پيدکته و نه مانيا ژيري ل کيقه بدماهيک دهيت؟، ههروهسا زي نه م
 نکارين هيلي ژيک جودا کرنا هه ردوو زمانين نه مانی و هولهندي يان فهرنسي و ئيتالي
 دهستنيشان بکهن، هه ر چهنده کو هندهک خال و جه هه نه کو نه م دکارين قه برينين کو
 زمانه کي ديارکري تيدا پرانيا، لي ژيک جودا کرن ل دهقهرين دوپر و هه ق توخيپ ب
 شيوهيه کا دنه. چي دبت دهقهرين قه گوهاستي (انتقالي) يي دناقبهرا دوو زمانين جودا
 ههستي پي بکهن، وه کي (پروفسينال) کو دکه قيته ناقبهرا هه ردوو زمانين فهرنسي و
 ئيتالي و وه سان بهيته پيش چاقيپن مه کو نه ف دهقهره هه ردوو زمانا ژيک جودا دکته،
 لي دراستيدا وه سان نييه، چونکي چه وان نه م دکارين توخيپه کي زمانين هوپر دهستنيشان
 بکهن، د دهه کي دا کو نه و زمان بخوه ژ دهستيپکا توخيپا خو هه تا دوپماهيکي ب
 دياليکتين خوه قه هاتيه داپوشن و پيچاوپيچه و جوداهي و تايبه تمهندي تيدا بهرجهسته

زمانقاني گشتي
 روگه ه

هورزه، پونهي ددهنه له توپن
 و وهر کيرانين مروقاپهني و زانسن

ژماره 1 هافينا 2011

بوويه؟ ژ بهر هندی، هیلین دابرین و ژیکجودا کرنا زمانان، وهکی هیلین دابرینا دناقبهرا دیالیکتانه و هندهک جار و هندهک جهاندا وندا دبن، ههروهسا چهوان دیالیکت هندهک دابهشکرین ژ خوهقهیه بو هندهک دیاردین زمانی، وهسان ژی توخیبین گریمانهیی (فرچیه) یین دناقبهرا زمانان ژی بتنی بابهتهکی دابونه ریتیه و هیچ په یوهندی ب بنه مایین ته کادیمیه نییه، لی، دگهل هندی ژیدا قه گوهاستن ژ نشکه کیتفه، ژ زمانهکی بو ئیکادی یا هه ی و نهو ژی ژبه ر دروستبوونا هندهک بارودوخیین تاییه ت بوویه و دیارترین نهو بارودوخ ژی جهگورین و بزاقا ئاکنجیبویایه، چونکی هه می نه ته وه و گه لیلین جیهانی ب قوناغا کوچه ریی دهر باز بووینه و ببورینا ده می مشه ختیبون و کوچه ریی پتربوویه، نه قی چهندی ژی شاشیهک ل هه می ده قهرین جیهانی دروستکریه و ل گه لهک ده قهران هه می شوینوارین قه گوهاستنا زمانی واندا بووینه، باشترین نمونه ژی بو قی بوچوتی خیزانا زمانیا هندو - نه ورپیه. کوچ پینه قیت ل ده ستپیکي نه ق هه می زمانه ژیک بووینه و وهکی زنجیره کا پیکگه هشتنا ده قهرین زمانی یین جودا جودا بووینه، نه م دکارین هیلین پانین نه خشه یین مه زن بو وان ده قهران دوباره بکیشینه قه، ژبه ر هندی دبینن زمانی سلاقی دهندهک سالوختین دیارکریدا هه قشکی دگهل زمانین ئیرانی و جریمانی یا هه ی و نه قه ژی دگهل به لاقبوونا جوگرافی دگونجت، ههروهسا زمانی جریمانی باز نه یا پیکغه گریدانا زمانین سلاقی و کلستیه و زمانی کلستی ژی په یوه ندیه کا مکوم دگهل زمانی ئیتالی یا هه ی و زمانی ئیتالی ژی دکه قیته ناقبهرا هه ردوو زمانین کلستی و گریکی، بقی رهنگی زمانقان دکارن هه ر زمانهکی ده قی خو هی گونجاوی دانین، بی کو پیکه یا وی یا جوگرافی بزانت، لی دگهل هندی ژیدا، نه گه ر مه بقیت توخیبین ناقبهرا دوو کومین زمانی ده ستنیشان بکه یین (وهکی جریمانی و سلاقی) دی بینن کو قه برینه کا ژ نشکیتفه دناقبهرا واندا یا هه ی و ده قهرین قه گوهاستی د ناقبهرا واندا نییه، هه ر دوو زمان بهه ق دوو دکه قن، ل شوینا کو بسه ر هه ق دوورا دهر باز ببن، نه گه ری قی چهندی ژی نه وه کو دوان ده قهراندا نهو دیالیکتین کو دکه قنه دناقبهرا هه ر دوو کومین زمانیدا وندا بووینه، ژبه ر کو نه نه ته ویین سلاقی و نه یین ئەلمانی تیدا جیگیر (مستقر) نه بووینه، به لکی مشته خبووینه و به ر هه ریم و ده قهرین دن چووینه و هه ر کومهک ژ وان لسه ر کیستی یین دن به ربلاقبووینه، ژبه ر هندی ئاکنجیبین سلاقی و ئەلمانی، هه مان نهو نه ته وه و هوژیین که قنیین وی ده قهری نینن کو په یوه ندی دگهل هه ق دوو هه بووینه و نه گه ر نهو ئیتالین کو ل (کالابریا) دژین لسه ر توخیبی فهرنسا ئاکنجی بیانه، نه ق

زمانه ئانیا کیستی

رووگه ه

وه ریزه، پوهنی دده نه قه کوبین و وه ر کترین مرقلهاتی و زانستی

ژماره 1 هه فینا 2011

مشهختبوون و فهگوهاستنا نه ئەشکهرايا د ناقبهرا ئیتالی و فهرسادا روونه ددا و هندهک راستییی دی ژێ وهکی قان راستیا هه نه کو به لاقبوونا کومین زمانی بین هندو - نه وروپی راقه دکهن.

هندهک فاکتهریین دن ژێ هه نه کو ئەقان قوتاغییی مشهختبوون فهگوهاستنا دناقبهرا زماناندا وندا دکهن، وهکی: به لاقبوونا زمانی نه ده بی (په تی) لسهر کیستی دیالیکتییی خۆمالی (بنیره پشکا دوویی) بو نمونه زمانی نه ده بی یی نهویی فه ره نسی هه تا سه ری دی یی توخیبی به لاقبوویه - کو ل ده ستییکیدا تنی دیالیکته کا زمانی فه ره نسی بوو، لسه ری دی یی توخیبی ب زمانی فه رمیی ئیتالی دکه قیت - کو ل ده سپیکی دیالیکتا توسکان- بوو، مانه فه یا دیالیکتی خۆمالی ل ده قهرین (ئه لبه) روژناقا، تنی په یوه ندی ب ریکه فتیقه هه بوویه و هه می شوینوارین زمانی کو دکه قنه ناقبهرا هه ردوو زمانییی فه رنسی و ئیالیدا وندا بووینه.

پشکا چاری

به لاقبوونا پیلین زمانی

۱- قیگه هشتن و هه ریما تی:

هه مان نه و یاساییی ده سه لات ب سه ر دابو نه ریتیین وه کی شیوه ی جل و به رگا هه یه، ده سه لات ب سه ر به لاقبوونا دیاردییی زمانی ژێ هه نه. د هه ر جفاکه کا مرو قایه تیدا، دوو هیژ و ب دوو ناراسته یین هه قذر کار دکهن، یا ئیکی هیژا تاکه که سی و هه ریمییه (esprit de clocher) و یا دوویی قیگه هشتنا دناقبهرا مرو قاندایه.

هه ریما تی، جفاکا زمانی به رف هندی پال دده ت کو ده ست ژ دابو نه ریتیین تایبه تیین خوه به رده نه دن و نه و شیوه یی داب نه ریتیین کو تاک ب زا رو کینه قه بد ده ست خوه قه دئینن گه له ک ب هیژ و جیگیرن و نه گه ر هه ر ئیک ژقان شیویی داب و نه ریتا ب جودا کار کربا، دا هه ژماره کا بی کوتایی ژ سالوخت و تایبه تمه ندییی زمانی د زمانیدا دروست که ن. لی، قیگه هشتن، هیژا هه قذر، کاریگه ریا فاکته ر و هیژا ئیکی سنوردار دکه ت، چونکی هه ریما تی خه لکی به رف جیگیریی ده ت، لی قیگه هشتن وان به رف فه گوه استنی ده ت، فه گوه استن و مشهختبوون ژێ خه لکی ژجه ی ره سه نی خوه دور

دئیخیت، یانکو بزاڦ و قه گوهاستنا خه لکی وه دکهت کو مروڦ لجهه کی ځیکبگه هن، بو نمونه هندهک مروڦا لجهی پيشانگه ه و ناهنگا کوم دکهت، ههروهسا لهشکر و سهربازگه ه مروڦیین جودا جودا کوم دکهت، ب ده پریناکا دن یا ررونتر، ځیگه هشتن هیژا پیگه گریډانییه کو روبروی وی ژیکه بونو رادوستیت کو ل نه نجاما هیژا نیکی "ه ریتماتی" دروست دبت.

ځیگه هشتن زمانی به لاق دکهت و نیك دئیخیت، ځیگه هشتن ب دوو شیواز و ناراسته یان کار دکهت:

شیوازی نه ریڼی، کو نه و ژیکه بونو ل نه نجاما دیالیکتا دروستبوینه ژ ناف دبت و ناهیلیت، نه و ژی بریکا ژنافرن و نه هیلان هه دیاردهیه کا زمانیا نوی.

شیوازی دووی ژی، کو شیوازه کی نه ریڼیه، پشته قانیا پیکهاته یا زمانی دکهت دریکا په سندکرنا دیار دین زمانی یین نوی و به لاق کرنا وان، نه ڦ شیوازا دووی بهانه یی بو زاراقا ناقنانا توخیبیین جوگرافی یین راستیین دیالیکتا بدهستقه ددهت (بنیره پشکا سی)، چونکی هیلیین دیالیکتا وه کی پیلین لافاوان دیار دکهت. تشته کی نامویه ده می هندهک جارا دوو دیالیکتیین ژیک دیر د زمانه کیدا دینین، کو د هه مان ده مدا سالوختیین زمانیین هه ځپشک هه بن، نه گه ژی نه وه کو ده می گوږین لجهه کی دیارگری پهیدا بوو ناسته نگ ل ده می به لاق بونو که فته پش وان و پیچاو پیچ نه و دیارده به لاق بوویه و هه تا گه هشته ده ځه رین دیر ژ وی ده ځه را دست پیکه ری، ژبه ر هندو ژی دینین هیچ تشتهک نه شیت بیته ناسته نگ ل پش ځیگه هشتن ل هه ر جفاکه کا زمانیدا بتاییه ت ژی نه گه ر بتنی هندهک ده ځه رین نه دیارین به رجهسته هه بن.

گشتاندنا هه ر راستیه کا زمانی، هه ر چه نده ل ده ځه ره کا بچوک ژی بیت، پیدقی ب هه یامه کی زور هه یه، چی دبت هندهک جارا نه م بکارین وی هه یامی بیقین، وه کی گوږینا فوتیما /p/ ← /d/ کو ځیگه هشتنی ل هه می ده ځه رین نه لمانیا به لاق کریه، نه ف گوږینه لده ستپیکو دنا ځه را سالیین (۸۰۰ - ۸۵۰ ز) ژ بلی ده ځه را فرانکوتیا کو فوتیما /p/ ب /a/ دهاته درکاندن، ل هه می ده ځه رین باشوری نه لمانیا به لاق بوو، لی بتنی ل ده ځه را فرانکونیا نه هاته گوږین بو /d/ هه تا ده مه کی دریژ پشتی هنگی ل وی ده ځه ری ژی هاته گوهارتن بو /d/.

زمانه قانیا گشتی

روگه ه

وه ریسه، پوهنی دده نه قه کونین و وه ر کترین مروڦا هتی و زانستی

ژماره 1 هافینا ۲۰۱۱

هەرچی گۆرینا فونیمما /t/ ← /z/ (کو ب/س) تیتته درکاندن، ل دهقهرهکی بچوکتدا پهیدا بوو، ئەف گۆرینه ددهمهکیدا پهیدا بوویه کو هیچ بهلگه ناما نقیسی نهبوویه، یانکو بکارئینانا فونیمما /t/ بهردهوام بوویه ههتا سه دی ههشتی ل پهیمانا (سۆرجینیا) و پشتی هنگی ههردوو فونیمیمین /i/و/ u/ وهکی دوو فونیمین ناکهرتی د ئەلمانیدا بکارهاتینه، وهکی: (بنیره گۆرینا min ← mein ← brun braun)، ئەف دیارده نیزیکی (۳۰۰) ساله قهکیشایه و لدیفدا ل دهروویهری ساله (۱۴۰۰ ز) له (بوهیمیا) پهیدا بوو و پاشی گههشته دهقهره (راین) و ل دیماهیکی ل جهی خوه یی نهۆ بهلاقبوو.

ئەف دیاردیمین زمانی کو لسهری هاتنه نیشانندان، بریکا کارلیکونا دیالیکتا له سهر ههقدوو پهیدا بوویه و چی دبت هه می پیلیمین گۆرینی دزمانیدا ب هه مان هوکار پهیدا بین، کو ل خاله کا دیارکری پهیدا دبن و پشتی هنگی بهلاقه دبن، ئەف هه ژی مه بهرهف تیبینیه کا دن یا گرنهگ دبت، کو دکارین ب چهند نمونهیهک ژگۆرینا دهنگی کونسنانت روونقه بکهین: ل ده می گۆرینا فونیمما /t/ بو /ts/ ل خاله کا دیارکریا دهقهره کا زمانی ئەلمانی، هیدی هیدی بهلاقبوونا وی ل وی دهقهری دهستپیکر ههتا وی رادی کو فونیمما /ts/ ههقرکیا فونیمما رهسەن /t/ و فونیمین دن کریه کو چی دبت ل هندهک دهقهرین دن ژی ب شیوهیه کا بهره رههتر وهرار کربت، گۆرینیمین بقی رهنگی دیبۆرنی گۆرانکاریین فونۆلۆجی، لی د هندهک جهیمین دندا دکهقیته ژیر کارلیکونا جوگرافی و کارلیکونا دناقبهرا دیالیکتا، وهکی دهقی وینیدا بهرجهستهیه:

ئەف وینهیه بتنی دکارت گۆرینی ل خالا دهستپیکری بهرجهسته بکهت و نهگه مه قیا له هه می قوناغیمین بهلاقبوونا وی پهیره و بکهین، وی ده می وینه بقی رهنگی نابت و ناراستهیمین جیاواز بخوچه دگرت. ژبه ر هندی پیدقییه شارهزایین فونه تیکی جوداهیه کا هویر دناقبهرا خالا دهستپیک و رهسەرن و دهقهرین بهلاقبوونی بو هه ر دیاردهکا

زمانه پانیا گشتی

رووگه

پهزیه، پونهی ددهنه له توپین و هه رگنراژین مرقابهتی و زانستی

ژماره 1 هه قینا ۲۰۱۱

فوتوتیککی بکهن و راقهیا ههمی وان دهقهران کو کهفتینه ژیر کاریکه ریا وی بکهن، چونکی ئەف دهقهره ژ ئەنجامی تیکهلبوونا فاکتەرین (جه) و (دهمی) دروستبوویه.

بو نمونه ئەگەر فوتیما/ts/ وەرگرین کو ژ ژیدەرەکی دەرەکی یاہاتی و جھی فوتیما/t/ یاگرتی، ئەف نمونەیه نەبتنی بو گوژینا شیوہیا دەستپیکییە، بەلکی بو زارقه کرنا دیالیکتەکا هەفتوخیبە و شیوہیا ئیککی هەر چەوان بت ئەف زارقه کرنا دروست دبت.

مۆرفیما (Herza) کو ب راما (دل) دەیت ژ دهقەرا (ئەلب) یاہاتی و جھی (herta) یاگرتی کو بەری وی دەمی ل (سورنجیا) بکار دەات، ئەفە نمونەکه ژ وەرگرتنا فوتیمەکی نە گوژینا فوتیمی.

۲- خرّقه بوونا دوو هیژا دەیژە کیدا:

ئەگەر داکوکیی لسهر خالهکا جوگرافیا دیارکری بکهین - مەبەست ژ خالهکی دهقەرکا بچوکه وهکی گوندهکی - وی دەمی دەستنیشانکرنا ئامانج و هەولین هەر ئیک ژوان هیژان: هەریماتی و قیگەهشتن، ساناهی تر دبت، چونکی هەر دیارده و راستیهکا زمانی گریدایی ئیک ژوان دوو هیژانه، نە بهەردوو هیژان پیکقه، ژبەر هندی ژی هەر سالوختهکا هەفتشک ناقبەرا دوو دیالیکتا ژ ئەگەری قیگەهشتنییه و هەر سالوختهک کو بو دیالیکتا وی دهقەری بتنی بزقریت ژ ئەگەری هیژا هەریماتییه لی، ئەگەر بەرف دهقەرکا مەزنتەر بچین - هەریم یان دهقەرکا مەزن - ئەشکه راکرنا ئەگەری دروستبوون و هەبوونا دیارده و راستیین زمانی زەحمەترە، چونکه هەر دوو هیژ پیکقه کارتیکرنی دکەن، دگەل وی چەندی ژی کو ب دوو ئاراستە بین هەقدژ کاردکەن و هەفتشکن ل هەمی دیارده و راستیین زمانی، چونکی هەمی تاییه تەندی و سالوختیین زمانی یی دهقەرکا وهکو (A) ، هەمی پشکین وی دهقەری تیدا هەفتشکن و هیژا تاک لایه نیا (هەریماتی) یا وی دهقەری ناهیلیت زارقه کرنا دهقەرکا وهکو (B) بکەت، هەروەسا هیژا هەریماتییا دهقەرا (B) ژی ناهیلیت زارقه کرنا دهقەرا (A) رووبدەت. لی دەهمان دەمدا هیژا هەفتشک (قیگەهشتن) دەیتە ناڤ قی پروسیدا و پارچەیین جودا جودا ل دهقەرا (A) پەیدا دبت وهکی (A¹، A²، A³، A⁴ و ... هتد)، ژبەر هندی کارتیکرنا هەردوو، هیژان پیکقه ل دهقەرین مەزن بەرجەسته دبت، لی کارتیکرنا هەر ئیک ژ وان هیژان ب ریژە و رادەیهکا دیارکریه و چی دبت ئیک ژ یادی پتر بت، هەر چەند قیگەهشتن پتر بت و پالپشتیا

زمانشانییا گشتی

رووگهه

وهزیسه، پوهنی ددهنه فه کولین و وه کیرتین مرقاهاهتی و زانستی

ژماره 1 هافینا ۲۰۱۱

نویکرنی بکەت، پانیا وی دەقەری دی مەزنتەر و بەرفەرەتر بت و (هەریماتی) هەولی دەت کو پارێزگاریی ژهندهک راستی و دیاردیین زمانی یین تایبەت ب وی دەقەری بکەت، ئەو ژێ دریکا پارستنا ئەوان سالوختین زمانی یین تایبەت ب وی دەقەری ئەوا ئەو هیژ تیدا بەرپرسە ژ کارتیکرنا هیژا قینگەهشتنی و ئینانا دیاردیین نوی یین زمانی، کو ژدەقەری وی دەقەری بو دەیت، بقی چەندی ژێ کارتیکرنا هەردوو هیژا د دەقەرهکیدا بەرجەستە دبت، ژ بەر هندی دەمی دەقەری بکارینانا زمانین جریمانی، کو ل چیا یین (ئەلب) هەتا دەریا باکور درێژ دبت، دبیین گووانکاریا فونیمما /b/ بو /d/ ب شیوهیه کا گشتی رویدایه، لی گووانکاریا فونیمما /t/ بو /ts/، بتنی دەقەری باشور بخوڤه گرتیه.

ژ بەر هندی ژێ دبیین، کو هەریماتی جوړه کا هەقەری د ناقبەرا باشور و باکور دروست کریه، د دەمهکیدا کو قینگەهشتن بەرپرس بوویه ژ یه که یین زمانی ل هەر دوو دەقەرا، نه ل ناقبەرا دیاردیین ئیکی ونه ژێ دووی ل هەر دوو دەقەرا، بقی چەندی دیاردبت، کو جوداهیا گەوهەری ناقبەرا هەردوو هیژاندا یا هە، کو هەردوو هیژ پیکڤه کاردکەن، لی کاریکهریا وان ژێک جودایه.

ئەقە ژێ وی چەندی دگەهینت، کو ئەم دکارین هیژا تاک لایهنی دقە کولینین وەرارکرنا زمانیدا ژبیر بکەین، یانکو ئەم دکارین ژلایه نیین نەرینا هیژا هەریماتی بژمیپین، چونکی چی دبت ئەو هیژا هندا مەزن بت کو بکاریت دەقەره کا زمانیا دیارکری پارێزیت و ئیک بئخیت، و ئەگەر ئەو هیژە وەسان نەبت، یانکو گەلەک یا بهیژ نەبت، بتنی دی چەند پارچە یین وی دەقەرا دیارکری بخوڤه گریت و ئەو پارچە بتنی د نافە خودا دی پارچەک ژ دەقەره کا زمانیا مکوم دروست کەت، ژ بەر هندی ئەم دکارین هەمی دیاردین زمانی بدەینه پال ئیک هیژا بتنی و هیژا هەریماتی ژبیر بکەین، چونکی هیژا (هەریماتی) ژێ هیژە کا قینگەهشتنییه، لی بتنی د دەقەره کا دیارکریدا.

۳- جوداهیا زمانی د دەقەری جودا جودا دا:

پیدقییه بەری قە کولینا وەرارکرنا زمانه کی د دوو دەقەری جودا دا بکەین، قان سی لایه نان ل بەر چاڤ بگراین:

زمانیانی گشتی

روگه

وهرزیه، پوهنی ددهنه له کۆبین و وهرگیران مرقابهنی و زانستی

ژماره 1 ههفتا 2011

۱- دستگرتن و بکارئینانا دیاردین زمانی ژ لایی بکارهینن زمانه کی وه کهه ق نینن و ب ٹیک ناست و راده نییه.

۲- به لاقبوون همی دیاردین زمانی یین نوی بخوقه ناگرت.

۳- به رده و امیا به لاقبوونا جوگرافی، ریکی ژ سهره لدانا جوداهیین زمانی ب شیوه کی به رده و ام ناگرت.

گوږانگاریین بقی رهنگی کو دکارین بگوږانکاریین هه فدهم ناڅ بهین، زور و بهر به لاقن، بو نمونه ده می نه ته ویین (جریمانی)، مشهختی دوورگه هین (به ریتانی) بووین، گوږین و گه شه کرنا زمانی ب دوو ناراسته یان بوویه، گه شه کرنا دیالیکتیین نهمانی بوویه و ژ لایه کی دیکه قه ژی دیالیکتیین نهنگو - ساکسوتی، کو زمانی نینگلزی ژ وانقه پیدا بوویه، ههروه سا زمانی فهره نسی پشتی کو هاته قه گوه استن بو (که ندا)، ژنالیه کی دن ژیکجودابوون همی ده ما ل ریکا ناکنجیبوون و داگیر کرنی سهره لنه دایه، بهلکی هنده ک جارا ژ نه گری دووره په ریژی ژی بوویه، وهکی کو (رومان) یان ژ بهر نه ته ویین سلاقی خو ژ زمانی لاتینی دووره په ریژی، لی نهف هوکاره نه گه لهک یا گرنکه، یا گرنه کو بزاین کا نهو ژیکجودابوونه، رول ددیروکا زماندانا هه بوویه یا نا؟ هه چهنده شوینوارین وی ژ یین ده قهریین قیگه هشتی ژ نالیی جوگرافیه جودا ژی بن.

ب مهره ما روئنه کرنا کاریگه ریا مه زنا (ده می) لسهر گه شه کرن و گوږانیین زمانی، مه به حسا هندی کر کو چه وان چی دبت زمانه ک د ٹیک (دهم) دا ل دوو خالیین دیارکریدا، گه شی بکته و بهیته گوږین، کو دکارین نالیا به لاقبوونا پیچاپیچ فهراموش بکهین، لی دحاله تا هه بوونا دوو ده قهریین به رفهره، جاره کا دن دی بینین کو به لاقبوونا پیچاپیچه و دبیته نه گری دروستبوونا جوداهیین دیالیکتا، قیکنه گه هشتنا دوو ده قهریین جوگرافی یین جودا جودا، راقه کرنا دیاردین زمانی ساناهی تر ناکته، ژ بهر هندی پیدقییه هیچ دیارده و سالوخته کی زمانی نه دهینه پال ژیکه بوونی و بتاییه ت ژی نه گه ریکه هه بیت وی دیاردی پی راقه بکهین. هه نهف شاشیه ژی بوو کو زمانقانیین پیشره و تیی که تبوون، بتاییه تی نهوین قه کولینا زمانیین (هندو - نه ورپی) کرین، نهو زمانقان خیزانه کا زمانیا مه زن دانه بهر خو، کو جوداهیین مه زن و زور ناقبه را وندا هه بوو، وان نه دزانی کو هنده ک ژ فان جوداهیین دناقبه را وان زماندانا هه یه نه

زمانقانیان گشتی

روگه ه

وه ریزه، پوهنی دده نه قه کوبین و وه کترین مرقله اتی و زانستی

ژماره 1 هافینا ۲۰۱۱

ژنهگهري جودابوونا جوگرافي بوويه، ژبهر هندي ژي بو وان ساناهي نهبوو، كو زمانين جودا جودا ل دهقهرين جوگرافي جودا جودا دا دهستنيشان بکهن، چونکه بته ماشاکر نهکا سهرقه سهرقه يي ژ قی چهندي پتر پيی نه قیت بو راقه کرنا جوداهيین زماني، لی نهو ژ قی چهندي ژي زيدهتر چووينه و نه ته وه ژي بزما نيقه گريداينه و نه ته وه بو راقه کرنا زماني بکارنيانينه و وه سان هزکرينه کو (سلاقی، ئەلمان، نه ته ويین کلستي و ... هتد) کومه ليین جودا جودانه و وه کی ميشا هنگکيني همی سهر بيک شاننه و وه سان هزکرينه کو پشتي قان نه ته وان کوچکريه، زماني (هندو - نه ورپی) ژي له گه ل خو بريه .

نه ق شاشيه نه هاتيه راسته کرن هه تا پشتي هه يامه کا دوير ژي و زمانقان لسهر هه مان بوچوونين شاشين خوه بهرده وام بوون هه تا سالا (۱۸۷۷ز)، ده می (يوهان سميت) ي، تيورا (بهرده وامي) يانکو (پيک - wellen- theorie) پيشينارکري ل کتيا خودا يا بناقی: (Die verwandsch aftsverha lth isse der Indogermanen)، پشتي به لاقبوونا ناقي کتياي، ژنوي زمانقان زاني، کو جوداهيین جوگرافي بو راقه کرنا په يوه نديين ناقبه را زمانين (هندو - نه ورپی) راست و دروسته، و نه يا پيدقييه کو هزري بکهن نهو نه ته ويين وان زمانان بکاردينن کوچکرينه بو وان دهقهران کو ليی ناکنجيبووينه و بهري به لاقبوونا قان نه ته وه يان بو دهقهرين نوي دياليکتين جودا جودا په يدا بووينه، يانکو په يدا بوونا جوداهيین زماني (ل ناستي دياليکتا) بهري کوچکرنا وان په يدا بوويه، ژبهر هندي تيورا (پيلان) و وينه يا زماني (هندو - نه ورپی) يا نيکی دنيخيته پيش چاق، بشيوه يه کی کو گه له ک ژ راستي نيزيکه، ههروه سا هوکارين جوداهي و بارودوخيین تايبه تي يين کو په يوه نديا خزميه تي دنابقه را زماناندا خويادکته و باشتر و نه شکه راتر پيش چاق دنيخيت.

تيورا (پيلان) ژتيورا (مشه ختبووني) جودايه، لی بيکجاري ژي وي ره تفه ناکه ت، چونکی دديروکا زمانين (هندو - نه ورپی) دا، گه له ک نمونه سه باره ت وان نه ته وان هه نه، نه وين ب نه گهري مشه ختبووني، په يوه نديا وان دگه ل خيزانا سه ره کيا خوه قه قه تياي، کو بي گومان نه قی چهندي ژي نه نجاميین خوه يين ديارکري هه بوويه، لی نه ق نه نجامه دگه ل نه نجاميین وان جوداهي هه بوويه ب نه گهري بهرده وامي قیگه هشتنا زمانين دي و زماني ره سه ن و تيکه لبووني و ناسته نگا دهستنيشان کرنا هه ر بيک ژ قان نه گه رين

زمانقانا کسئي

روگه ه

هه رزيه، پوهني ددنه له توپن و وه کيرانين مرقابهني و زانسي

ژماره 1 هاقينا ۲۰۱۱

جوداجودا، دی مه بهرهه هندی بهت کو زمان ل دهقهرین جوگرافیین جودا جودا دا، وهرارکریه و هاتیه گوهرین.

نه گهر نه زمانن ٲینگلیزیا کهفن وهرگرین، دی بینین ژ رهسهنی خواهیا (جریمانی) یا قهقهتیایی (ژنه گهری مشهختبوونی). چی دبت نهف زمانه ژ یی نهو جودابایه نه گهر ل سه دی ٲینجی زاینی مشهخته نه بان و ههر وهکی خواه نه دما، لی یا گرنگ لقیژیده نه وه، ئایا شوینوارین زمانی یین تایبته ب مشهختبوونی چ نه؟ گهره که نه ٲرسیاری بکهین کو نهف گوژانکاریه ههر دا ٲهیدابن نه گهر قیگه هشتنا جوگرافی هه بایه؟. چونکی نه گهر ٲینگلیز ل (یوتلاندی) ناکنجیبانه نه ل دوورگهین بهریتانی، نه گهری وی چهندی دا هه بیت کو هندهک ژ وان راستیین زمانی کو ب شیوهیه کا رها بو ژیکجودا بوونا جوگرافی قه دزقریت، دا لقی دهقرا هه قتوخیب جوداهی ٲهیدابن، چونکی هیح به لگهیه ک لبه ردهستی مه دا نییه ناماژی بهندی بکهت کو زمانی ٲینگلیزی فوتیما کهفن /p/ ب نه گهری دویر کهفتنا وی ژ دهقرا رهسن، پاراستیه، نهف فوتیمه هاتیه گوژین بو /d/ ل هه می کیشوهری نه ورٲا (بنیره thimg دزمانی ٲینگلزیایدو ding د زمانی نه لمانیدا). هه روسا بتنی به رده وامیا جوگرافی، نه گهری به لاقبوونا قی گوژانکاری نییه ل هه می دهقهرین (جریمانی) ل نه ورٲایی، چونکی یا ساناهی بوو کو ناستهنگهک کهفتبا ٲیش قی به لاقبوونی و سه ره ٲایی به رده وامیا جوگرافی، به لاقبوونا وی راوهستاندبا.

ژبه ر هندی دیارد کهفت، کو شاشی یا ژ نه نجامی هه قبه رکرنا جوداهیین دناقبه را دیالیکتین قیگه هشتی و دیالیکتین ژیکجودایا ٲهیدا بووی و هیح به لگهیه ک ژی لبه ر دهستی مه دا نییه، کو دیار بکهت کاریگه ریا دناقبه را دیالیکتا، داهاریکاریا به لاقبوونا فوتیما /d/ ل هه می وان دهقرا، کو مه ب گرمانه دانای ٲینگلیز تیدا ناکنجیبانه (دهقرا یوتلاند).

وهکی دبیین کو ل دهقهرین به لاقبوونا زمانی فه ره نسی، فوتیما /k (a) ل وی گوشه یا کو هه ردوو دهقهرین (بیکاردی و نورماندی) ٲیکدثینیت وهکی خواه یا مای، لی ل دهقهرین دی یا بوویه /s (ch) . ژبه ر هندی دگه هینه وی راستیی کو دووره ٲه ریژی نه گهره کا سه رقه سه رقه یا نه باوه ٲییکریه ژبو راقه کرنا جوداهیین زمانی و چی دبت نه و جوداهیین زمانی ب وی ژی بهینه راقه کرن و ههر دیاردهیه کا ب نه گهری ژیکجودابوونی

زمانه نانیانیا کشتی

رووگه

وه رزه، ٲوهنی دده نه قه کوبین و وه رکیترین مرولاهتی و زانستی

ژماره 1 هافینا ۲۰۱۱

پهیدا دبت، چي دبت ب تهگهري بهرهواميا جوگرافي ژي پهيدا ببت و تهگه دناقبهرا قان ههردوو دياردان جوداهي ههبن، نه نکارين دوان جوداهيان بگههين. لي، تهگه بنپرينه دوو زمانينن ژيک نزيک، بقى شيوى نييه، نه ژ ناليى جوداهيين نهرينيا دناقبهرا واندايه، بهلکي ژ ناليى جوداهيين نهرينى کو وهکههقى و نيکگرتنى ناقبهرا واندا پهيدا دکهت، چونکي وهکي دياره ژيکجوداکن تهگهري ههبوونا پهيوهنديى ناقبهرا واندا ناهيلىت، بهلى بهرهواميا جوگرافي، وهکههقى و نيکگرتنى ههتا وهکو ناقبهرا ديالىکتا ژي زيدهتر دچهسپيت نهخاسمه دوو زمانينن جودا، چونکي ديالىکتين دهقهركي و خومالى جوداهيين ديار و ههشکهرا دناقبهرا واندا يا هه، بتاييهت ژي تهگه دريکا ديالىکتهکا ناقين پيکقه بهينهگريدان.

تهگه مه بقيت ناستى خزمایهتيى ناقبهرا زمانان دهستنيشان بکهين، پيدقييه ب شيويهکي هویر جوداهيى ناقبهرا ههردوو چه مکين (بهردهوامى و ژيکجودابوونى) بکهين، چونکي تهگهردو زمان ژ زمانى دايک جودابن، پاريزگاريى ژ هندهک سالوختان دکهن کو ناماژهيى ب پهيوهنديا خزمينيا دناقبهرا واندا دکهن، لي دهه مان دهمد، ههردو ژ وان زمانا ب شيويهکي سهربخو گهشه و گوپين تيىد روو ددهت، ژبهرد هندی هندهک تاييهتمهندی و سالوختان دنيک ژ واندا دبينين و ل يادى دا نابنين (ژ بلى هندهک تاييهتمهنديا کو پشتى ژيکجودابوونا وان و ب ريکهفت پهيدا بووينه)، لي نهوا جهى تيپرامانييه نهوه کو نهو تاييهتمهندی و ديارده و سالوختين د نيک ژ واندا پهيدا دبن، سهرهپاي ههبوونا کاريگهريا ههقشک دناقبهرا واندا، لي دزمانى دندا بهلاقه نابن، نهقه ژي ژبهرد هندیيه کو ههردو زمانهک دویر ژ ههردو زمانينن ههمان خيزانا زمانيا خواه گهشى دکهت و گوپين تيىد سهرهلددهن و ههردو ژبهرد هندی ژي هندهک سالوخت و تاييهتمهنديين تاييهت بخوهقه دبن. تهگهردو زمانه ژي دابهشى سهرد چند ديالىکتهکا بوو، وي دهردو سالوختين وهکههقين دناقبهرا واندا هه، نهو ديالىکت ژيک نزيک و نيکگرتى تر دبن، لي ديماهيکيدا ههردو نيک ژ وان ديالىکتا پشکهکا جودا ژ وي زمانى پيکدهينن و ههردو ژي ژ زمانى خوهي رهسهن و ههقشک دي دجودابن.

ههردو ههسا نهو زمانينن دنيک دهقهره جوگرافيا قيگههشتنيىدا ههنه، پهيوهنديين وان ژيکجودانه و مهردج نييه کو نهو سالوختين ههقشک دناقبهرا واندا ههين، ژسالوختين جودا جودايين ناقبهرا واندا ههين کهقنترين، چونکي نهو گوپينا ل خالهکا ديارکري روو

زمانه پانگهسى روگهه

ههرييه، پوهنى ددهنه لهتوبين
و ههركيرالين مروفابن و زانسنى
ژماره 1 ههقينا 2011

ددەت، چى دېت ل ھەر دەمەكى بەلاق بېت و چى دېت تەقايە دەقەرەكى بۆھەقە بگريت و پاشى ژى ئەو دەقەرېن كو ئەو دياردېن نوى تىدا بەلاقبون ژئالىي ئاست و رادەيا وان دياردېن نوى دى ژىك جودابن، ھەرەسا چى دېت دوو زمانىي ھەقتوخيپ بتنى ئىك سالوختا ژىكجودا ھەبن، بى كو ئىك ژ وان ژ يادى جودا بېت و دەھمان دەمدا ھەر ئىك ژ وان دوو زمانان گرېدايى زمانىي ھەقتوخيپن خوە بن درىكا ھەبوونا سالوختىن دى يىن ھەقشك دناقبەرا واندا، ھەر وەكى زمانىي (ھندو - ئەروپى).

- كۆمەلەكى زمانىيە ژلايى ھندەك ھۆزىن ئەفرىقى ل باشورى ئەفرىقىا و ب تايبەت ژبو ھۆزىن (كافرا) دەيتەبكارنىنان(بالى).

^۲ - خىزانا زمانىا (فىنو - ئوكريك)، زمانىن فىنلەندى و سۆمى و مۆردىفيا و لاب و ھندەك زمانىن دى لخواو دەگريت و خەلكى باكورى روسيا و سىريا فان زمانان بكار دەيتن، بى گومان ئەھ ھەمى زمانە دزفەنە سەر ئىك رەھ و ريشال و ئەھ خىزانە پشكەكە ژ خىزانا زمانىا (نۇرال - تياك) كو ھەتا نھۆزى ج ھەكۆلينا رەگەزىن ھەقشك دناقبەراواندا نەھاتىيەكرن، سەرەرايى ھەبوونا لايەنىن و مەھەفى دناقبەرا وان زماناندا.(بالى)

^۳ - بنىرە كتيبا (Lunitadorigine del Linguaggio)، پۆلون، ۱۹۰۵.(بالى).

^۴ - بنىرە (Linguiltseher AhasdKrum a nischen Gebiets) (۱۹۰۹).

ھەر وەسا بنىرە (PetitAtlas Lingistique dune region des Landes) ۱۹۱۰

زمانىيانا گىشتى

رووگەھ

وەرزیسە، پوینتی ددەتە قەتوبن و وەرگىرتىن مەقۇلەتەن و زانستى

ژمارە 1 ھافىنا ۲۰۱۱